
А. СТЕПАНОВ

ПРОВЕРЕНО _____ г.

ПОРТ-АРТУР

мудофааси қиссалари

«ҚИЗИЛ УЗБЕКИСТОН» ВА «ПРАВДА ВОСТОКА»
БИРЛАШГАН НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1949.

Бу китобда А. Степановнинг „Порт-Артур“ номли романидан парчалар босилади. Парчалар қал’а гарнизонининг 1904 йилда Русияга қарши тўсатдан ва хийнаткорона уруш бошлаган япон босқинчиларига қарши мардона курашини та’рифлаб беради.

ДАСТЛАБГИ ШТУРМЛАР

Юлдузлар бирин-кетин сўниб борди. Кунчиқа, томон секин-аста ёришиб, кўп ўтмай уфқдан қуёш ҳам чиқди.

Аллақаерда, йироқда тўп гумбирлади, сокин ва мусаффо осмондан учиб келаётган снаряднинг вижиллаган товуши эшитилди. Шаҳарнинг четидан қоп-қора тутун осмонга кўтарилди. Яна замбарак овозлари бирин-кетин эшитилди. Шаҳар уйқуда эди. Замбарак товушлари аҳолини ўринларидан турғизар, одамлар кўчаларга чиқишиб, хавотирланиб атрофга қарашар эди. Бир неча отлар замбарак товушидан қўрқиб, аравани олиб қочди-да, йўлда учраганларни ваҳимага солиб кетди.

Хотин-халажлар чўқина-чўқина, бола-чақаларини ертўла ва подвалларга олиб кириб кетардилар.

Позицияда ҳамма нарса ҳаракатга келди: батареяларда тўпчилар замбаракларнинг оғзини керакли

тoмoнгa бyрa бoшлaдилaр, фoртлaрдa нaвбaтчи қисмлар ҳужумни қайтаришга эпчил ҳозирланиб бўлдилар. Ихоталарда қоровулларнинг сони кўпайтирилди. Кейинда турган аскарий қисмлар олдинга келтирилди. Артур ёвни кутиб олишга шайланди.

Шу орада замбарак отишмаси тобора кучайиб бормоқда эди. Снарядлар фортларнинг ихоталарига келиб тушиб, қум ва тупроқларни осмонга учуриб юборар эди.

Орқа томонга замбилларда ярадорлар ташила бошланди.

Кўп ўтмасдан ҳаммаёқни гумбир-гумбир босиб кетди. Қал'ага биринчи ҳужум бошланди.

Штаб бошлиғи полковник Рейс ма'лумот бергани келганда қал'а комендант-и генерал Стессель ҳам қаттиқ уйқуда эди. Рейсни Стессельнинг хотини Вера Алексеевна чиқиб кутиб олди-да, нима гап эканлигини сўраб билгач, эрини уйғотгани кириб кетди.

— Японлар ҳужум бошлашпти, — деди у, қотиб ухлаб ётган генерални зўрға уйғотиб.

— Шаҳарга бостириб кириб, қира бошлаптими? Дарҳол штаб ёнига юзта казак, пулемёт ва замбараклар келтирилсин! — деб бақирарди генерал, уйқусираб; қўрқиб кетгандан баданига совуқ тер чиқиб кетган эди.

— Ҳовлиқмасангчи худо ҳақи, Анатолий! Шаҳарга ҳам ҳечким бостириб кирганича йўқ, фақат бомбардимон бошланипти.

Рейснинг айтишича, бомбардимон кетидан ҳужум бошланиши мумкин эмиш. Генераллардан Смирнов, Горбатовский ва Кондратенколар бомбардимон қилинган жойларга жўнаб кетишпти,—деди Вера Алексеевна, эрини овунтирмоқчи бўлиб.

Генерал нари-бери кийинди-да, ўз бошлиғининг олдига чиқди, генерал бир пасда қариб, букчайиб қолган эди. Стессель, штаб бошлиғининг докладини тинглаб, сўнг минишга от келтиришни буюрди.

— Мен сени уёққа боришга қўймайман,—деди генерал хотини,—олдинги линияга бошингни суқаверма. Орқа томондан бирон хавфсиз жойни топиб олгинда, ўша ердан қараб ўтиравер.

— Биринчи форт ўтдан холироқ, у ердан иккинчи форт, иккинчи форт блан учинчи форт ўртаси бемалол кўринади,—деди Рейс.

— У ердаги блиндажлар мустаҳкамми?—сўради Вера Алексеевна.

— Жуда мустаҳкам. Шифтларининг қалинлиги бир ярим газча келади, ҳаммаси бетонли, — деди полковник.

— Ундай бўлса майли, бор,—зўрға рози бўлди генерал хотини. — Сиз Анатолийни эҳтиёт қилиб

юринг, Виктор Александрович, у худди ёш боладай беақл.

— Жаноби олийларини қўлимдан келганча эҳтиёт қиламан. Ноништадан кейин Стессель блан Рейс, ўқ ёғилиб турган участкаларни узоқда қолдириб, тинч жойлардан юриб, 1-нчи форт томонга жўнаб кетдилар. Бу ердан уларга тутун ва тўзондан ҳечнарсаси кўринмаси ҳам, тинч ва беҳатар эди, унинг устига хушомадгўй комендант бошлиқларини хушбўй чой ва коньяк блан меҳмон қилди. Стессель кечгача шу фортдан чиқмай ўтирди. Рост, бафуржа суҳбат орасига ҳар замон, ҳар замонда келиб туручи хавотирли хабарлар аралашиб турарди, броқ генерал уларнинг барисига: «Мавжуд вазиятга қараб ўз ихтиёрингизча ҳаракат қилинг» деб ёзиб, Смирнов ёки Кондратенкога ҳавола қиларди. Унинг жангга қилган бутун раҳбарлигини шу эди.

Биринчи ўқ овози чиқиши бланоқ қуруқликдаги мудофаа бошлиғи генерал Кондратенко шошилганича позицияга кетди. Йўлда кетатуриб, 2-нчи форт блан 3-нчи форт ўртаси ва унинг орқасида жойлашган «Қатта Бургут уяси» фортининг ўққа тутилганини билди. «Қатта бургут уяси»дан қалъанинг Шарқ ва Шимол томонларига гўзал манзара очиларди. Генерал ўша томонга йўл солди. Кўп

ўтмай унга қал'а артиллериясининг бошлиғи генерал-майор Белий етиб олди.

— Йўл бўлсин, Роман Исидорович?—сўради у.

— Катта Бургутга.

— Йўлимиз бир экан. Мен кузатиш пунктимни ўша ерга қурмоқчиман.

Иккала генерал Бургут уясининг орқасидаги чуқур жарликка етиб, отдан тушишди-да, тепага ўрмалаб чиқа бошладилар. Йўлда ярадор бир матрос учради.

—Қаердан келаётирсан, азамат?—хушмуомалалик блан сўради Кондратенко.

— Ана ўша Уядан,—деди матрос, қўлини орқасига силкиб.

— У ерда нима гап ўзи?

— Ла'нати япон зўр бериб ўққа тутмоқда. Бир отишда командиримиз ўлди, тўпимизни ишдан чиқарди. Битта тўпимиз бутун қолди. Ярамни боғлатдираман-да, яна қайтиб келаман, — матрос қўлини кўрсатди,—бизникилар жуда оз қолди.

— Хизматинг учун раҳмат, яхши бор!

— Хизматингизга тайёрман, жаноби олийлари! Аммо ўзингизни эҳтиёт қилинглар, яна фалокат бўлиб ўқ тегиб кетиши мумкин.

— Денгизчилар жуда ҳам мард, зеҳнли, ташаббусчи халқ бўлади-да!—деди Кондратенко, мароқ блан.—Илм деб шуни айтади-да. Бизнинг ўқчи

офицерларимиз уларнинг ҳатто гальванер ёки минири олдида ип ечолмайди.

Уя тепасига олиб чиқучи сўқмоқ йўлдан ўрмалаб чиқиш осон эмас эди. Иккала генерал ярим йўлга етиб дам олгани тўхташди. Уларнинг кўзларига душман ўти остида қолган кенг манзара ташланди; ўнг томондан тўзон остида қолган 2-нчи форт зўрға кўринарди. Тўғрида, икки чақиримча олдинда атрофи тиконли сим блан ўралган 1-нчи ва 2-нчи қадимги хитой редутлари кўринарди. Дурбиндан хароб этилган ихоталар ва ичкари томондаги чуқурларга бекинган солдатлар кўринарди. Чап томондан 3-нчи форт якқол кўриниб турарди.

— Улар ўн ўқ узса бизнинг батареяларимиз бир ўқ узади,—хавотирлик блан деди Кондратенко.

— Батареяларимизнинг кўпи ноилож бекор туришга мажбур,—деди Белий.—Батареялар очиқ жойга қурилган. Тўплар кафтдек кўриниб турипти. Залитёрная, Заредутная, Волчья-Мортирная каби тўплари пана жойга ўрнатилган батареялар ҳозир ҳам бўш келмайди. Қолган батареяларни ҳам шу бугун кечаси ниқоблаш керак.

Генераллар яна йўлга тушишди. Форт комендантс капитан Кремнёв уларни кўриб, ажабланди.

— Жаноб олийлар, бу ерга қандоғ келдингизлар? Бу ерда сизларга шикаст етиши мумкин,—хавотирланиб деди у.

— Меҳнат ва қийинчиликларни ўз одамларимиз блан бирга тортишга ўрганиб қолганмиз. Хўш, нима гап?—деди Кондратенко.

— Бекор ўтирибмиз. Отишма тугасин, шикастларимизни тузатиб, оғир ярадорларимизни жўната миз деб ўтирибмиз.

Кондратенко истеҳкомларни айланиб кўздан кечира бошлади. Ташқарида, ихоталарда фақат часовойлар турар эди, қолганларнинг ҳаммаси блиндажларда беркиниб ўтирар эди. Генерал ҳар блиндажга кириб, солдатлар блан саломлашар, ҳазиллашар эди. Бирдан яқин бир жойга снаряд келиб тушиб, ҳаммаёқни қалин тутун қоплаб олди.

Энг яқин блиндаждан икки солдат югуриб чиқдида, ўз дивизия бошлиқларининг енгидан ушлаб, блиндаж ичига судраб олиб кириб кетди. Улар бундай қилмаганда генерал ё муқаррар ўларди ё ярадор бўларди.

— Бундай қилишингиз ярамайди, жаноби олийлари, Роман Исидорович!—деди ўқчилардан бири, генералдан гина қилиб.—Сиз бизнинг бошимиз бўласиз, бошни ҳамиша омон тутмоқ керак.

Кондратенко тор блиндажда букланган шинельга ўтириб, ўқчилар блан суҳбат бошлади.

— Овқатларинг қалай?—сўради у.

— Кечқурун қоронғи тушиши блан овқат келтириб туришади, аммо сувдан қийналдик: кун иссиқ

денг, ташна босади, сув ётишмайди, бўлса ҳам тез-да сасиб қоладн,—арз қилишди, солдатлар.

— Япондан қўрқмайсизларми?

— Йўқ, қўрқмаймиз. Бизга яна икки донг пулемёт берилганда эди япон сра ҳам бизнинг Уямизга яқинлай олмас эди,— қат'ий айтишди ўқчилар.

Генерал эшитган гапларни дафтарига тез ёзиб олар эди.

Бомбардимон тугаши блан Кондратенко яна парига жўнаб кетди, солдатлар бузилган ихоталарни тузатишга, хандақларни тозалашга киришдилар. Матрослар ўзларининг шикастланган тўпларини тузата бошладилар. Генерал Белий ўзининг узун мўйлабининг учини чайнаб, матросларга кўрсатма бериб турар эди.

Унинг ёнига Кондратенко келиб, икковлари орқа томонга қараб кетдилар.

— Энди қаёққа борамиз, Роман Исидорович?— сўради Белий, отга минатуриб.

— Генерал Смирновни қидириб топайликчи, у Тор қирраси томонида бўлса керак. Балки Стессель ҳам ўша ердадир.

— Ундай эмасдир дейман. Улар ҳеч бирга юришмайди.

• — Рост айтасиз, Артурнинг вазияти жуда қизиқ: аслда иккита комендант бор Стессель блан Смир-

нов, иккови ҳам ўз ўзича ҳокимлик қилади, унинг устига флот қўмондони ҳам бор денг, ҳаммаси бир бири блан урушган, талашган, учта жаноби олийлари ўртасида ишлаб кўр-чи,—деди хаёлга чўмиб, Кондратенко.

— Мен уччовининг буйруғини эшитишга, аммо ишга келганда ўз билганимни қилишга ёки сиз блан маслаҳатлашиб қилишга қарор қилганман,—деди Белий.

— Сизнингча, қайси участка ҳужум остида қолган?

— Артурнинг энг нозик жойи—унинг чап томони. Агар японлар Кабутар қўлтиғи томонидан Ляотешаньга ўпириб кирсалар Артур бир зумда мот қилинади. Аммо фикримча, японлар иккинчи ва учинчи фортлар ўртасидаги мудрофаамизни ёриб ўтиб шаҳарга тўғри бостириб киришни кўзлаганлар. Бу ораликни фақат дала типиди бўлган иккита қадимги хитой редути паналаб туради.

Иккала генерал шу йўсинда суҳбатлашиб, Қиррали т~~е~~ деб аталган қиррага етишди. Қирранинг орқа томонида резерв (эхтиёт) аскарлар ва от қўшилган дала батареялари тайёр турар эди.

Генераллар кўриниши бланоқ улар ёнига ёттинчи ўқчи артиллерия дивизионининг командири, қалин ва қора соқолли, елкалари кенг полковник Михмондоров келди.

— Эрталабдан бери шу ерда қаққайиб турибмиз, жаноби олийлари. Сув йўқ, кун иссиқ, чанг, отларни сўна еб юборди, — деди полковник.

— Бу ерга ким юборди сизларни?

— Генерал Смирнов тревога бериб чақиртирди, — деди полковник; унинг кавказли экани гапидан билинар эди.

— Ўзи қаерда экан, билмайсизми?

— Нариди, қиррада. Каттакан тош орқасига ўтириб олган, ҳеч нарса блан иши йўқ, алла нималар ёзгани ёзган, деди Михмондоров, ачишиб.

— Мен ҳозир бориб гапиришиб кўраман, — ва'да қилди Кондратенко.

Белый блан Кондратенко ярим соатча қидириб юриб, Смирновни топдилар, унинг штаб бошлиғи, дароздан келган, семиз полковник Хвостов ҳам шу ерда эди. Генерал унга буйруқ ёздирмоқда эди.

— Келганингиз яхши бўлди, қувонч блан қарши олди генерал Смирнов уларни—Қал'ага ўн хил ҳужум бўлиши мумкин, уларнинг ҳаммасига қарши тадбир ишлаб чиқдим. Мана, ўқиб чиқинглар! — Смирнов бир тахта қогозни олиб, ўзи ўқиб бера бошлади:

— «Биринчи вариант. Иккинчи ва учинчи фортларга ҳужум қилинганда 25-нчи ўқчи полк қисмлариди...» Ҳамма қисмлар, ҳатто взводларгача қачон ва қайси томонга қараб силжишлари батафсил кўрса-

тилган эди.—Энди артиллерия тўғрисида буёғига қулоқ солинг, Василий Федорович!—деди-да, Смирнов қайси батареялар қанақа снарядлар блан қайси томонга отишлари кераклигини икир-чикригача қолдирмай ўқиб берди.

— Энди иккинчи вариантга келайлик,—завқ блан давом этди генерал.

Белийнинг энсаси қотиб пишқирарди. Кондратенко асабийлашиб соқолини юларди, гоҳ Белийга, гоҳ Хвостовга қараб қўяр эди. Буйруқ ўқиш бир соатча давом этди.

— Қалай, Роман Исидорович? Ҳеч нарсани унутиб қолдирмабманми? — сўради Смирнов генерал Кондратенкодан.

— Барча нарсани мукамал назарда тутиш қийин албатта, жаноби олийлари сўнгра, бу буйруқни Стессель блан келишмоқ лозим.

— Менинг таклифимни рад қилса керак... — тарвузи қўлтиғидан тушгандай, деди Смирнов.

«Жуда яхши бўлар эди-да», деди ичида Кондратенко.

— Рад қилади.. — давом этди Смирнов. — Рад қилганда ҳам ёмон деб эмас, балки мендан чиққанлиги учун рад қилади. Роман Исидорович, сиз мен тузган режаларни, унга ўз помингиздан айтиб кўрсангиз қалай бўларкин?

— Меники эмаслигини Стессель дарров пайқай-

ди, — деди Кондратенко, ичида эса: «чунки мен бундай бема'ни таклифни киритмас эдим» деб ўйлади.

Генераллар жим қолишди.

— Жаноби олийлари, — деди Белий Смирновга, — батареяларнинг кўпи ишдан чиққан, ҳужум бошланган пайтда ўқчиларга мадад беролмайди. Флотдан ёрдам сўрамоқ керак.

— Стессельсиз қилолмаймиз буни, у бунга албатта қарши туради.

— Бу масалани унга айтишни мен ўз устимга оламан, — деди Кондратенко, Белийнинг гапини қувватлаб.

Михмондоров келиб, батареялардаги отларни сугориб келишга яна рухсат сўради.

— Икки отимиз иссиғлаб ўлди, — деди у, гапининг охирида.

— Йўқ, йўқ. Бу ишингиз блан менинг японлар ҳужумига қарши тузган учинчи вариантимни бузасиз. Кечқурунгача кутиб туратуринг, — деб буюрди Смирнов.

— Ундай бўлса кечгача менда битта ҳам от қолмайди.

— Дала артиллериясининг ҳозирча бизга кераклиги йўқ. Афтидан, ҳужумдан дарак ҳам йўқ. Менимча, дивизионга рухсат бериш мумкин, — деди Кондратенко.

— Мен буюрган вақтда э'тироз билдирмаслигингизни сўрайман! — жаҳли чиқди Смирновнинг.

— Хўб бўлади! — истар-истамас деди Роман Исидорович, тик туриб. — Василий Федорович, қани, кетдик! ☉

— Генерал Белий ёнимда қолсин.

Белийнинг буйруққа бўйсунибдан бошқа иложи йўқ эди. Кондратенко ҳеч ким блан хайрлашмай, Смирнов ёнидан силжиди.

— Бир батареяни олиб қолинг-да, иккитасини яқин атрофга суғориш учун юборинг,—деб буюрди у, Михмондоровга.

— Раҳмат, Роман Исидорович! — деди полковник, хурсанд бўлиб.—У қайсар блан сра ишинг битмайди.—Дивизион командири севинганича от чоптириб кетди.

Кечқурун Стессельнинг уйига Кондратенко, Белий, 4-нчи Шарқий — Сибир ўқчи дивизиясининг бошлиғи генерал Фок, Рейс, Порт-Артур эскадрасининг старший флагмани адмирал Ухтомскийлар ҳарбий кенгашга келишди. Кенгашда фақат Смирнов йўқ эди, у ўзининг ўрнига ўз штабининг бошлиғи полковник Хвостовни юборган эди. Стессель ўз қарамоғидаги кишиларнинг гапини тинглаб бўлиб, қал'а мудофаасини янада мустаҳкамлаш чоралари ҳақида ўз фикрларини айтишни буюрди. ☹

— Бу масала юзасидан комендант ўз таклифла-

рини берди,—деди Рейс, Смирнов вариантларини узатиб.

Стессель овозини чиқариб ўқий бошлади. Ўтирганлардан базилари кулиб юборишди.

— Бема'ни, сафсата, сариқ чақага эрзмайдиган гаплар!—деди Стессель, қоғозларни стол устига иргитиб, — полковник Хвостов, ўз бошлиғингизга айтинг, бундан буён бундай асар ёзишни ташласин, акс ҳолда қамал тугагунга қадар жиннихонага қаматдириб қўяман.

— Буни аллақачон қилиш керак эди, — деди ўтирган жойидан артиллерия генерали Никитин, Стессельнинг яқин дўсти. — Еттичи дивизияда унинг айби блан бугун бирқанча отнинг иссиглаб ўлганини сен ҳали билмайсан, Анатолий Михайлович.

— Бу ишни текшириш учун сенинг раҳбарлигингда комиссия тайинлайман. Истеҳкомларнинг шикастланган жойларини кечаси блан тугатиш чораларини кўришни буюраман, — деди Стессель.

Қирғоқ бўйидаги Электр тоғи батареясида аввалгидек сокин ҳаёт давом этар эди. Эрталабдан ҳар ким ўз иши блан овора эди. Ҳар куни батарея қуруқликдаги мўлжални бирнеча марта ўққа тутар эди. Тушки овқат олдидан солдатлар чўмилишар

эди. Денгиз то уфуққача жимжит эди, фақат Олтин тоғ орқасидан келиб турган гумбир-гумбир бомбардимоннинг ҳамон давом этишидан дарак берар эди. Чошқадан кейин шаҳар устини қопқора тутун қоплади. Батарея командири капитан Жуковский нима гап бўлганини телефон орқали суриштирди. Маълум бўлишича, Портдаги мой омборлари ёна бошлаган экан, ўт ён-атрофдаги биноларга ҳам ўтиб, бутун портга ўт кетган экан.

— Роса ёнмоқда-да, жаноби олийлари! Япон ўт-ни нишонга олиб ўққа тута бошлади. Ўчиртиргани қўймайдия, — деди капитанга старший телефончи Юркин.

— Қуруқлик томонда аҳвол қандай?

— Япон штурмга ҳозирлик кўраётган эмиш. Бизнинг генералимиз эрталабдан бери позицияда юрган эмиш.

Тушки овқат вақтида капитан батарея офицери поручик Борейкога шаҳарга бориб, нима бўлаётганини билиб келишни буюрди.

Поручик жон деб рози бўлди ва ўз ўртоғи прапорщик Звонаревни қўшиб юборишни сўради.

Солдатлар ҳам хавотирга тушиб қолган эдилар.

Япон шаҳарга ўпириб кирса, у вақт бизни тилда (уруш орқасида) турганимиз ҳолда қўлга олиш ҳеч гап эмас.

— Ҳа, ҳа-а, дарров қўрқоқлик қилибсизлар-де!

Японларга бўш келар экансизлар-де! — сўзга ара-
лашди ўрта бўйли, йўғон ва чўтир бомбардир Бло-
хин — Утёсда уч юз киши бормиз, яна учта хотин,
бешта тўпимиз бор. Бизга бас келмоқ учун бутун
дивизия керак.

— Мақтаниб юбординг, Блоха¹ яна балоси ур-
масин, деди кулиб Борейко, солдатнинг гапини
эшитиб.

— Агар ҳар куни бизга бир стакандан арақ бе-
рилса япон Артурни ўлса ҳам ололмайди, — деди
солдат, айёрларча илжайиб.

— Пинжамга кирма, бари бир бермайман! Мен
блан шаҳарга борасанми?

— Жоним блан! Ҳозир янги усти-бош кийиб чи-
қаман,— деди-да, гойиб бўлди.

Бир пасдан кейин улар учовлари Олтин тоғ ор-
қасидан айланиб, катта тош йўлдан эски шаҳар то-
мон кетдилар, Борейко олдинда, унинг кетидан
Звонарев блан Блохин борар эдилар. Қиррага етиб
поручик тўхтади-да, атрофга қаради.

Бутун шаҳар устини қални қора тутун қоплаб ол-
ган эди. Шаҳарнинг гоҳ у еридан, гоҳ бу еридан
ловуллаб олов чиқади. Осмонда снарядлар кетма-
кет вишиллаб учиб юради. Олтин тоғ батареясида

¹ Блоха—бурга. Солдатлар
деб чақирадилар. тар.

Блохинини ҳазиллашиб блоха

худди ёнар тоғ оғзидан бурқираб чиққандай, қалин олов отилиб чиқади-да, йигирма пудли бомба кўкни кесиб учиб ўтиб кетади. Чапда, тутун орасидан ичкарига рейднинг қуёш нуридан ярқираган сатҳи, ундаги броненослар кўринади. Замбарак отишмаси авжга етган эди.

— Ана ишлару, мана ишлар.. — деди Блохин, бошини чайқаб. — Шу маҳалгача Артурда бунақасини кўрмаган эдик.

Кўчалар жим-жит эди. Аҳоли ертўла ва подвалларга беркиниб олган эдилар, фақат шўх болалар ҳар сафар снаряд ёрилганда дарвоза тагидан мўралаб қарар эдилар. Звонарев ҳар сафар атрофга қўрқа-писа қарар, Блохин эса, ҳеч нарсани писанд қилмай, бемалол юриб борарди, фақат ичида сўкиниб қўярди.

Улардан сағал олдинроққа бир бомба тушиб, ҳаммаёқни оҳак чанги босиб кетди. Остин-устин бўлиб кетган уйдан итнинг қаттиқ ангиллагани эшитилди. Прапоршик қўрққанидан ўзини четга олди. Блохин болахонадор қилиб сўкинди-да, шу блан юрагини бўшатди. Сўнгра:

— Итга ачинаман, ёмон жойига теккан кўринади. Эҳ, Артурнинг шўри қуриди! — деди-да, чирт этиб туфурди.

Артиллериячилар чанг ва снаряд пәрчалари босилиб бўлгандан кейин яна йўлда давом этдилар. Кў-

ча ва йўлкалар тош-тахта-ёғочларга тўлиб кетганди. Икки қаватли ғишт иморатнинг кўчага қараган томони то пойдеворигача очилиб қолган эди. Уйларнинг ичи: гилам тўшалган диван, очиқ-чочиқ ётган кровать, унинг тагидаги кровать шундоғ кўриниб турарди. Ошхонадаги бузуқ жўмракдан сув оқиб турарди. Қафасда юраги ёрилиб ўлган тўти қуш думалаб ётарди. Чардоқда мушук питирлаб югурарди. Аммо ҳеч ерда одам зоти кўринмас эди.

— Одамлар вақтида кетган экан, — деди Блохин.

Борейко қадамини илдам ташлаб, Пушкин мактабининг икки қаватли биносига етиб олди. Мактаб биноси бут-бутун эди, рост, унинг ёнидаги кўп жойларни снаряд ўпириб кетган, кўп деразаларнинг ойнаси синиб тушган эди. Бирдан подвалдан биров офицерларни чақириб қолди. Звонарев энгашиб қараб, торгина бир уйда бир талай ярадорларни кўрди.

— Бу ерга ярадорлар тўпланган эканку! — деди у.—Опа-сингил муаллималар ҳам шу ердадир дейман. Блохин бурчакдан подвал эшигини топди. Баланд бўйли Борейко икки букилиб зинадан пастга тушди. Уларни мактаб мудираси Мария Петровна Желтова кутиб олди.

— Ярадормисизлар? Ярани боғлатгани келдингларми? — қўрқиб сўради у.

— Ҳозирга ҳаммамиз соғмиз, аҳволларингдан ҳа-
бар олгани келдик, — деди поручик.

— Эшик олдига ажал келиб турганда аҳвол қан-
дай бўлар эди! Эрталабдан бери мана шу тор ва дим
жойда тиқилиб ўтирибмиз. Бунинг охири бўладими
ўзи?

— Оқшом кириши блан босилиб қолса керак.

Дам олишиб бўлгач офицерлар тарқалишди. Бо-
рейко мактабда қолди.

— Мен бу ерда ертўлани кенгайтириб турай, сен
позицияни бориб кўриб кел. Қайтишда кирарсан,
бирга кетамиз, — деди Борейко прапоршикка.

— Майли, майли! Юр кетдик, Блохин!—рози бўл-
ди Звонарев.

Улар фортдан узоқлашган сари снарядлар сий-
раклаша борарди. Икки ҳамроҳ шаҳар атрофини
ўраб олган девор ташқарисида жойлашган янги
Хитой шахрига етиб, эркин нафас олдилар. Кўчалар
бекорчи одамларга тўлиб кетганди, ҳамма форт ва
рейднинг бомбардимон этилишини тамоша қиларди.

— Кўчада юриб қандоғ бутун қолдингизлар? —
деб сўрашарди одамлар Звонарев ва Блохинлар-
дан.

— Биз сиҳрланганмиз, бизга бомба ҳам, ўқ ҳам
тегмайди, фақат қилич кеса олади, — деб қизиқчи-
лик қиларди солдат.

Шаҳардан чиқиб улар олдиндаги яқин истехком-

ларни кўрдилар. Йўл бурилишидан Залитёр тепалиги, ундаги батарея кўринди, унинг орқасидан Ё Литерининг батареяси зўрға кўзга чалинарди. Литер тепасида шрапнель ўқлар ҳамда гранаталарнинг тутунлари аралашиб учарди. Фортлар томонидан орқа томонга ярадорлар ортган рикша ва извошлар, бинокорлик материаллари юкланган аравалар судралиб келарди; ўқ солинган яшиқлар тарақлаб, интендант аравалари гумбирлаб келарди.

Блохин йўлда учраган одамлардан позициялардаги ахволни батафсил сўраб билар эди.

— Кечадан буён тинмай уради бу баччағар, ҳатто фортларга овқат келтиргани ҳам қўймайди, — нолишарди солдатлар.

— Штурм қилмаётирми?

— Ҳозирча йўқ, балки кечаси штурм бошлар. Бузуқ-ёриқ окопларда узоқ чидаб ўтиролмаслигимизни билар, балки.

Бирдан Залитёр батареясининг устига баҳайбат қалпоқдай қопқора ва қалин тутун учиб чиқди. Қалпоқ борган сайин кенгайиб, бутун атрофни қоплаб бормоқда эди. Сўнгра тутун ердан ажралиб, қопқора булут тусини олди. Фақат шундан кейингина снаряднинг портлаб ёрилган товуши эшитилди.

— Залитёр батареяси осмонга учиб кетди! — деди қўрқиб Звонарев; иккала тўпчи батарея томонга югуринди.

Улар Залитёр батареясидан яқинроқ бир жойга қурилган яра боғлаш пунктига етдилар. У ерга батареядан ярадор бўлган ва ўлганларни ташиб келтира бошлаган эдилар. Энг олдин батарея бошлиғи штаби капитан Високихни олиб келишди. Бомба портлашида унинг ҳаммаёғи куйган экан: бутун бадани шишиб чиққан, афтини мутлақо таниб бўлмас эди. У яна бир оз инграб ётди-да, сўнгра жим бўлди.

Енгил ярадор солдатлар ёлғиз ёки тўдалашиб келишар эди. Тезда, Б Литеридаги батареядан Звонаревга таниш бўлган яна икки тўпчи офицерни — подпоручик Содиков ва поручик Соломоновни келтиришди. Подпоручикнинг мия суяғи ичига граната парчаси кириб қолган экан, у беҳуш эди. Соломоновнинг икки оёғи майиб бўлган бўлса ҳам, у тишини тишга қўйиб, инграмасликка тиришарди, фақат унинг оппоқ ранги ва пешонасидаги совуқ тер доналари унинг қанчалик қийналаётганидан дарак берар эди.

Пунктга генерал Белий келди-да, Звонаревни олдига чақириб, унга буюрди:

— Б Литери батареясида ва Залитёр батареясида битта ҳам офицер қолмади. Ҳозир ўшоққа жўнайсиз. Олдин Залитёр батареясини ишга солиб, сўнгра Б Литерига ўтинг. Мен Электр тоғидан сизнинг ро-

тангизни чақиртириб бераман. То ротангиз етиб келгунча ёлғиз ўзингиз ишлашга тўғри келади.

• Сен еттинчи роталикмисан? — сўради генерал, Блохиндан.

— Худди айтганингиз, жаноби олийлари, еттинчи ротаданман!

— От минишни биласанми?

— Ёшлигимда от боқиб ўсганман.

— Менинг буйруғимни Электр тоғига элтасан.

Бир минут ўтмасдан Блохин кучининг борица хуштак чалиб, йўлдан от чоптириб кетди.

— Мактабга кириб кет!—орқасидан бақириб қолди пропоршик солдат бошини силкитди-да, кўздан ғойиб бўлди.

Прапоршик Залитёр батареясига борса ҳаммаёқ хароб экан. Батареянинг ўнг томонида порох омбори бўлар эди, унинг ўрни ҳозир бир ўра эди. Атроф теваракда тупроқ, бетон парчалари, куйган ёғоч тахталар ётарди. Шу атрофда дабдаласи чиқиб ётган ўнтача ўлик ётарди. Димоққа аччиқ тутун ва куйган гўшт ҳиди келиб турарди. Тўртта тўпдан фақат чап томондаги Армстронгнинг денгиз замбараги бутун қолган эди. Батареяда бирнеча тўпчи нима қилишини билмай юрар эди. Звонарев уларни чақириб олди.

— Мен сизларга командир этиб юборилдим,— деди уларга. — Кеча ва бугун давомида бўлган жангда бу ерда қандай ҳодисалар юз берди?

— Кеча у нуқул бошқа ёққа қараб отаверди, не-

гаки бизнинг батареямизни кўрмас эди. Бугун эрта-
лаб осмонга колбаса учирди-да, батареямизни кў-
риб қолиб, мўлжалга олиб ура бошлади. Кейин бир-
дан порох омборига ўқ узди. Ба'зиларни тилка-тилка
қилиб юборди, ба'зиларни эллик саржин жойгача
улоқтириб юборди.

Прапоршик ўлганларни батареянинг орқасига та-
шишга, ихоталарни тузатишга буюриб, ўзи Б Литери-
га кетди.

Звонарев Залитёр тоғи, унинг бағрига жойлашган
ўқчиларнинг окопларини ўтиб, Б Литерига чиқади-
ган йўлдан юриб кетди. Йўлнинг икки томонига Хи-
той девори деб аталмиш тепалик қурилган эди; бу
тепаликни Артурда хитойлар ҳукмрон бўлиб турган-
да герман инженерлари қурган эди. Тепаликнинг
баландлиги бир ярим саржин, эни икки ярим сар-
жин келарди. Ҳаммаёғи ўт босиб кетгани учун уни
атрофидан ажратиш қийин эди, шу сабабдан ҳам
фортлар ва истехкомлар ороларини мудофаа қи-
лишда бу қулай жойдан фойдаланилган эди.

Б Литери ҳамон бомбардимонга тутилмоқда эди.
Батарея индамасди. Солдатлар блиндажларда ўти-
рар ва ҳар замон ҳар замонда ташқарига мўралаб
қўярдилар.

— Ўликларни тезроқ йиғиштириб олинглар, кун
иссиқ, тез бузилади,—деб буюрди прапоршик.

Ёнига фейерверкерларни чақириб, батареяни ай-

ланиб чиқди. Фақат учта тўп бутун қолган экан. Снарядлар ихоталарнинг тупроғини ялаб, бетони очилиб қолган эди.

Звонарев бу шикаст-бузуқларни қизиқиб текширар эди. Унинг эмаклаб юриб, снарядлар ҳосил қилган чуқурларнинг кенглиги ва чуқурлигини ўлчаб юришларига солдатлар ҳайрон бўлиб қараб туришар эди.

— Хўш, йигитлар, блиндажларда ўтирганларинг етар. Юрларинг, платформа ва ихоталарни эпақага келтирамиз! — команда берди Звонарев.

Бир пасда соғ ва енгил ярадорлар чуқурларни тўлдирабошладилар, тўп ўрнатилган майдончаларни тузатишга киришдилар.

Звонарев команда пунктига ўтди; Залитёр батареясидагидек, бу ернинг команда пункти ҳам зерҳдан ясалган олди тешик манорадан иборат эди. Унинг тешигидан қараганда олдига тиконли симлар қоқилган икки қатор ўқчи окоплар кўринади. Узоқ пастликда японлар қорайиб кўринарди. Оқшом кириб қолган эди. Қуёш йироқдан қорайиб кўринган Бўри тоғларининг чўққисига оған эди. Водийларга оқшом қоронғилиги тушган, бомбардимон босила борди. Совуқ турди. Овқат ортилган араваларнинг товуши эшитила бошлади. Хавотирли, безовта тун кириб келмоқда эди.

Звонарев батареяга қайтди. Қўп ўтмай қоронғида Борейконинг йирик гавдаси кўринди.

— Хўш, нима гап? — деб сўради у.

Звонарев батафсил айтиб берди.

— Қоронғи. Қичкина қўл фонус ёруғида ишлашга тўғри келади. Прожектор ишламайди,—деб тугатди докладини.

Солдатлардан бири деди:

— Кеча батареяга ғалати бир тўп келтиришди,—тумшуғи калта, ўзи мисдан ясалган, худди бақага ўхшайди. Айтишларича, ёритиш учун мушак ўрнини босармиш. Аммо уни қандай ишлатилишини ҳечким билмайди.

— Қаерда? — деб сўради Борейко.

Энг четдаги казематдан ёғоч мафетга қўндирилган кичкина мис тўпчани судраб чиқишди.

— Ёндиручи снаряд отадиган, ярим пудли, карнайининг ичи силлиқ, тумшуғидан ўқланадиган тўп, — деб аниқлади Борейко.

— Снаряди борми?

— Бор! Снаряди ҳам жуда аломат: иккита юпқа темир тахтани бир-бирига сим блан боғлаб, ичига кулранг, аччиқ ғалати бир нарса солинган.

— Бундан эллик йил илгари Севастопольда бундай снарядлар ёғоч кемалар ва истехкомларни ёндириш учун отилар эди.

—Хозир бир синаб кўрсак қандай бўлар экан?— сўради Звонарев.

— Батареядан нарироққа олиб боринглар, тагин японларга мўлжал бериб қўйманглар.

Тўпни қўлда кўтариб йироқроқ жойга, Хитой деворининг нариги томонига олиб бориб ўрнатдилар. Сўнгра тумшуғидан порох тиқиб, устидан картон бостириб, бочкага ўхшаган снарядни ўқладилар. Ўт ёқиладиган тешикка тутантириқ киритдилар-да, узун таёққа ёқилган маш'ал блан тутатиб юбордилар.

Тўп бирдан гумбирлаб кетди-да, ағанаб тушди. Думдумолоқ оловдан иборат бўлган снаряд вишиллаб, ҳаммаёқни ёритиб, осмонга учиб кетди. Аллақанча ерга етиб, жаҳаннам ўтидек қизғин снаряд японлар орасига бориб тушди. У ердан дод-фар'ёд садолари кўтарилди, сўнгра милтиқ овозлари эшитилди. Тўпчилар завқланиб қийқириб юбордилар.

— Биз юборган совға японларга ёқмаган бўлса керак! куйган гўшт ҳиди келиб кетди! Яна бир марта «совға» юборсак майлими, жаноби олийлари?

Броқ поручик рухсат бермади, ҳамма батареяга қайтди.

Бир оздан кейин орқа томондан хуштак аралаш ашула эшитилди:

Солдатжонлар, яшанг, солдатжонлар,
Қаердадир хотинларингиз? —
Хотинимиз—ўқланган тўплар,
Ўшалардир хотинларимиз!

— Бизникилар келди,—деди Борейко, Блохиннинг чапанчасига чалган хуштагини таниб.

У тўғри айтган эди. Батареяга Жуковский, унинг ёнида младший офицер штаби—капитан Гудима, улар кетидан бутун рота етиб келди.

— Алексей Андреевич блан мен,—деди капитан, Гудимани кўрсатиб,—шу ерда қоламиз, сиз блан Сергей Владимировичнинг биринчи взводни олиб Залитёрга боришингизни сўрайман.

— Хўп бўлади! Биринчи взвод, менинг олдимга тўплан! ўз батареямизга кетдик!—команда берди Борейко.

Б Литер батареясига қараганда Залитёр батареяси анча тинч ва осойишта эди. Милтиқ ўқлари бу томонга етмас, снарядлар эса, кам тушар эди. Батарея бўйлаб ёқилган гулхонларда солдатлар исинишиб ўтирар эдилар. Электр тоғидан келганлар ҳаммаёққа жон киритдилар. Кечаси блан тўпчилар блиндажларни эпақага келтириш блан овора бўлдилар. Бузуқ тўплар ўрнига янгилари қўйилди. Звонарев солдатлар блан бирга ишдан чиққан прожекторни, электр чироғларини, водопроводни тузатди, тўплар устига ниқобловчи соявонлар ясади.

Эрталабгача иш давом этди. Тонготар пайтда ҳам-
мани уйқу босиб йиқитди. Одамлар қаер тўғри
келса шу ерда, бошларини шинельга ёхуд қуруқ
ерга қўйиб ўйқуга кетдилар.

— Турларинг! Япошка штурм бошлади!—овози-
нинг борица бақирди Борейко.—Тўплар сочма ўқ
блан ўқлансин!

Батареяга бирдан жон кирди. Солдатлар қўзла-
рини уқалаб, ўз жойларига бориб туришди.

Тўп қулфлари шақиллай бошлади. Тўпларнинг
тумшуқлари ёв томонга қаратилди. Солдатлар ер-
тўладан сочма ўқ, юрох таший бошладилар.

— Тайёр!—дейишди фейерверкерлар бирин-ке-
тин.

— Қиррадан кўзингни узма, япон кўриндими —
урабер! Серёжа, сен батареяда қоласан, мен куза-
тиш пунктида бўламан,—деб буюрди поручик.

Звонарев атрофга қараб олди. Қуёш энди чиқиб
келмоқда, жарликлардан тонг соялари ҳали кетма-
ган. Тоғнинг нариги томонидан қаттиқ милтиқ отиш-
маси бормоқда, унга замбарак гумбурлаши қўши-
либ турар эди. Узоқдан ё «ура», ё «банзай» садоси
эшитиларди. Ҳаммаёқни саронжом қилиб бўлиб,
солдатлар атрофга қараб ёв қидира бошладилар.
Аммо на олдинда, на ўнг ва на сўл томонда ҳеч
кимса кўринмас эди.

— Жаноби олийлар, рухсат этинг, мен олдинга одам юборай, японларни қараб келсин—деди Блохин.

Прапоршик бирнеча кишини позициянинг чап томонига юборди-да, ўзи Б Литери батареясига олиб борадиган йўлга чиқди. Батареяни қоплаган тутун ва тўзон орасидан тўп отилгандаги чақмоқлар ялтиллаб кўринарди. Батарея остоналарида япон оламонлари кўринарди, уларни сочма ўқ ширириб кетарди. Окоплардан кетган солдатлар батарея орқасида нима қилишларини билмай туришарди. Бир офицер қарши атака бошлаш учун уларни сафга тортиши аниқ кўриниб турарди.

— Б Литерга япон байроғи тикилипти! — Бирдан бақириб юборди Блохин.

Батареянинг қоқ ўртасида, Бруствер тепасида ўртасига қизил доира солинган оқ байроқ ҳилпиллаб турарди.

— Жаноби олийлари!—деб харсиллаганича югуриб келиб қолди старший телефончи Юрин.—Поручик мадад беринглаз деяпти!

Звонарев нима қилиш кераклигини энди ўйлаб турган эдики, Блохин йигирматача солдатни бошлаб, ҳужум остида қолган батарея томонга қараб югуриб кетди. Тўпчилар кетидан резервда турган бир рота ўқчилар югурди. Аммо шу маҳалда японларнинг ўзлари батареядан чекина бошлаган эдилар. Прапоршикнинг кўзига биринчи ташланган

наrsa оёғидан ўқ еган Гудима эди. Гудима ўзининг деншиги блан ярасини дастрўмол блан боғлаб ўтирган эди. Жуковский замбаракларни эпақага келтираман деб ҳаракат қилиб турарди. Бирнеча ярадорларни ҳисобга олмаса, талафот йўқ эди.

— Охири бахайр бўлди,—деди Гудима,оёқ оғригидан афти буришиб.—Ҳамма ўқларимизни отиб бўлиб, энди милтиққа гал келганда қарасак, милтиқлар блиндажларда қолган экан. Яхши ҳам, ўқчилар мадад бериб қолди.

— Қўрқоқлар, Электр тоғи номини булғадиларингку!—деб сўкинарди Блохин.—Биз бўлганда то битта ҳам одам қолгунча туриб берардик.

— Залитёр батареясида турган одамга гапириш осон. Бизнинг ҳар томонимиздан япон ўраб олдида, калладан ажралиш кимга ёқади дейсан,—ўзини оқламоқчи бўларди Лепёхин.

Жуковский Звонаревга чап томондаги эски дала тўпларидан японларнинг биқин томонига ўт очишни буюрди. 1877 йилда чиқарилган бу тўплар учинчи взвод солдатларига қарар эди; бу взводнинг мўлжалчилари Гнедин блан Воблий гарчанд пухта ва тиришиб ишласалар ҳам, унча чаққон эмас эдилар, Бореико уларни кўп сўкар эди.

Кечки пайт японлар яна штурм бошлади. Улар позициянинг олдинги томонидаги 1-нчи ва 2-нчи редутларни ва мудофаа линиясидаги (хатидаги)

Куропаткин монетини дарров қўлга киритдилар. Жуковский Звонарев ёнига югурди.

Сергей Владимирович, ишлар чатоқ, ҳа демай ёв орқа томонимизга ўпириб ўтиши мумкин. Чекинишга мажбур бўлсак сизнинг взводингиз чекиниш йўлини пана қилиб туриши керак бўлади, - деб буюрди у. -

— Залитёр батареясичи?

— Бунинг ғамини Борейконинг ўзи есин. Зўр келса—ҳужум қилаётган японларнинг биқин томонини ўққа тутамиз.

Шу пайтда японлар Хитой девориинг ба'зи жойларидан ошиб тушиб, Залитёр тоғига ва ундан ярим чақиримча наридаги Кичик Бургут Уясига чирмашиб чиқа бошлаган эдилар. Звонарёв тўпларнинг оғзини шў томонга ўгирди-да, барала ўт очди. Гнедин блан Воблий шошилмасдан мўлжалга олар ва ҳарсафар ўқ узилганда қўлларини кўзларига соявон қилиб, снарядларнинг бориб тушишига қараб турар эдилар.

— Жаноби олийларн, мўлжални бир даража ошириб, трубкани қисқартиш керак эди, — деб маслаҳат беришди улар Звонаревга.

— Майли, аммо чаққанроқ бўлинглар, ҳозир ҳарбир дақиқа қимматли! Тезроқ бўлларинг! Пли!'

1. Пли! — от! дегани.

Аммо Гнедй̄н ҳам, Воблий ҳам чаққонлик кўрса-толмас эди. Прапоршикнинг сабри тугади.

— Туре бу ердан! Сенга штурм қайтариш эмас, бурга тутиш ярашади!—деди-да, мўлжалчини итариб, унинг жойига ўзи туриб тўп ота бошлади. У уларга қараганда икки ҳисса кўп ўқ узса ҳам, аммо мўлжали Гнединникидан ёмон эди.

— Снарядларни бекорга нобуд қиласиз, жаноби олийлари,—деди Гнедин, хафа бўлиб.

Бунга жавобан прапоршик мўлжалчини қаттиқ сўкиб берди, бир оздан кейин Воблийни ҳам ҳайдаб юборди.

— Сен тўғрилаб туручи бўл, Жиганов мўлжалчи бўлсин. Бошла, Жиганов, бўш келма!—деб буюрди фейерверкерга.

Бирин-кетин тўп отила бошлади. Снаряд ташиб беручилар шошиб қолди. Японлар ён ва орқа томондан тутилишларини кутмаган эдилар. Улар орқага чекинишга мажбур бўлди. Қўшни батареялар буни кўриб, улар ҳам японларнинг ўққа тутта бошладилар. Японлар тутдай тўкилиб, омон қолганлари орқага қараб қочган эди, ўзларининг тўплари чекинишни тўхтатиш учун ўқ ёғдира бошлади. Аммо бунинг сра таъсири бўлмади. Япон солдатлари тум-тарақай бўлиб қочар эди. Кун чиқар мамлакатининг байроқлари рус истехкомларидан бирин-кетин олиб ташланди.

— Отбой¹. Тўплар жойига қўйилсин! — деб буюрди прапоршик.—Сиз иккалангизни Залитёрга, Борейконинг олдига жўнатаман, сизларни мулла қилиб қўйсин,—деди Гнедин блан Воблийга.

Улар доим ёввош ва мулойим офицерга ҳайрон бўлиб қарар ва ўксиб, оғир уҳ тортиб турар эдилар.

— Вазиятни сиз сақлаб қолдингиз, Сергей Владимирович! Икки минут кечикканингизда японлар иккинчи қатор мудофаа истехкомларини ҳам қўлга олган бўларди, шаҳарга йўл очиларди,—деди Жуковский, улар ёнига келиб.

Резервда ихтиётда турган 4-нчи Шарқий Сибир ўқчи дивизиясининг бошлиғи генерал-майор Фок асабийлашган эди. У, ўз кабинетида авжга чиқиб бораётган жангга қулоқ бериб, уёқдан буёққа юрарди. Унинг ҳузурида инженер-капитан Сахаров ихтиром блан бошини эгиб турарди.

— Гапимга тушининг ахир,—асабийлашарди генерал.—Резервни токайгача олиб турай?! Смирнов блан Кондратенко эрталабдан бери безовта қилишади мени. Бутун бошли дивизиямдан ниҳояти учта батальон қолди. Стессельни «бу сизнинг ва шта-

¹ Отбой — жаяг тугади! дегани.

бингизнинг махсус соқчи қисмлари шу» деб зўрга кўндириб олиб қолдим.

— Рост айтаман, жаноби олийлари, ярим соат, жуда борса бир соатдан кейин японларнинг шаҳарга бостириб кириши аниқ. Зинҳор резервдан битта ҳам солдат беракўрманг,—дерди Сахаров.

— Аммо бутун ишни денгизчилар бузиб қўйиши мумкин. Улар жуда зўр бўлади. Та'вия япон маймунларнинг тоза расвосини чиқаришади.

— Мен бунинг қат'ий чорасини кўрдим, улар юборилган жойгача етиб бормади.

— Стессельнинг айтишича улар ўзлари атака қилинган томонга бурулиб, мен айтган биринчи фортга бориш ўрнига Залитёр тоғи ва Бургут Уясига етиб қолишиптию, сиз чорасини кўрдим дейсиз!

— Етиб улгуришмайди! Б Литерининг батареяси ишдан чиққан, биринчи ва иккинчи **редутлар** ҳамда иккинчи форт японлар қўлига ўтган, жанг иккинчи мудофаа истехкомларига кўчди...—деб сайраётган эди Сахаров, генерал унинг сўзини кесди:

— Яхшиси, вазиятни телефончилардан аниқ билинг.

Капитан чиқди.

— Ғалаба катта! Хитой девори олинган. Залитёр қамалда. Катта ва Кичик Бургут Уяларига ҳужум бошланган, деди капитан, қайтиб кириб.—Стессельнинг боши ганграб қопти. Бу ерга келмоқда. Конд.

ратенкōнинг қаердалиги ма'лум эмас, Смирновнинг ҳам.

— Кондратенко Катта Бургут Уясидан чиқмай, ўша ердан туриб ҳамма ҳаракатга бош бўлмоқда. Смирнов менга писандмас. Уни мен сариқ чақага ҳам олмайман. Стессельни резервдан солдат бермасликка кўндириб кўрайчи.

Шу дамда кайфи бузуқ, руҳи тушган Стессель кириб келди. У саросималаниб атрофга жовдирар эди.

— Александр Викторович, энди нима қиламиз? Салдан кейин японлар шаҳарга бостириб киради-да, Хитой урушида бўлгани каби, ҳаммани қириб ташлайди.

— Даставвал қолган резервларнинг ҳаммасини, яна юзтача казакни шу ерга, штабга тортиш керакки, мабодо япон бостириб кириб қолгудай бўлса қўлимизда куч бўлсин. Олдинига улар бизни ҳимоя қилади, кейин эса японлар блан музокара бошлармиз.

— Кондратенко мадад сўраяпти агар жуда бўлмаганда икки батальон юборилса штрумни қайтараман дейди. Сенда қанча қолди?

— Уч батальон.

— Дарҳол икkitаси позицияга юборилсин, биттаси шв ерда турсин.

— Битта ҳам солдат бермайман!—дағал жавоб қилди Фок.

— Нега?

— Ажалим етмасдан олдин ўлишни хоҳламайман, сенга ҳам шуни маслаҳат кўраман! Биз кексайиб қолганмиз, оиланг уёқда турсин, ҳатто ўзимизни ўзимиз ҳимоя қилишга қодир эмасмиз. Битта батальонни бир зумда эзиб йўқ қилиб ташлайди-ку, биласанми нима бўлади унда?

— Бу-ку тўғрия, аммо яхшиси японларни шаҳарга ҳеч киритмаслик, керак.

— Бу нарса бизнинг қўлимиздан келмайди!

— Кондратенко бунга амин...

Ўшанинг гапига ишониб ўтирибсанми?..

— Смирнов ҳам шундай дейди...

— Жиннининг гапи!

Эшик тақиллаб, усти чанг босган отлиқ чопар кириб келди, у Кондратенкодан хат келтирган эди. Стессель, қўллари қалтираб, пакетни очиб ўқиди.

«Б Литери батареяси ўт очиб, ҳамла қилган, ёв аскарларининг барини шипириб ташлади, денгизчилар қарши ҳужум қилиб, ҳамма ерда ёвни эски жойига улоқтириб ташладилар. Ютуқни мустаҳкамлаш учун менинг ихтиёримга икки батальон юборишингизни сўрайман. Шаҳар таҳликадан қутилди деб ҳисоблайман. Кондратенко».

— Худога шукурей! — деди Стессель, чўқиниб, — сўраган аскарлар юборилсин!

— Бу хабарни олдин яхшилаб текшириш керак.

Кондратенко қизиқиб кетадиган одам, кўпинча мавжуд, бор нарсани эмас, балки хаёл қилган нарсасини кўриб юради, — деди Фок, қовоғини солиб. Сабр қилиш керак!

Шу пайтда Стессельнинг ад'ютанти поручик князь Гантимуров кириб:

— Генерал Белийдан телефонограмма!—деди.

— «Ҳамма атакалар даф' қилинди, чекинаётган! Ёвни ҳамма батареялардан ўт очиб қувмоқдамиз. Ўзим катта Бургут Уясидаман. Артур хавфдан холи. Белий», — деб ўқиди Стессель.

— Резервлар юборилсин! Денгизчи ва тўпчиларга буйруқда ташаккур билдирилсин,—деди Стессель, энди бир оз ўзига келиб.—Мен ўз штабимда бўламан.

— Ҳўб бўлади,—деди Фок, истар-истамас. Сўнг-ра, Стессель чиқиб кетгандан кейин:—Қоронғи тушгунча батальонларни ўлсам ҳам жўнатмасман.

— Эҳ аттанг! — деди Сахаров, қовоғини солиб.—Ўша тўпчиларни ер ютмайдими!

Б Литерида Электр тоғидаги Жуковский иш боши... У ерга кимни юбориш кераклигини Белий билган!

— Билиб қўйинг, резервни юбормасликка қўлимдан келганча тиришдим. — деди Фок.

— Ва'дага вафо, жаноби олийлари! Шунини ҳам билингки, бугунги ҳолат яна кўп марта бўлиши мумкин. Хайр.

Ўша куни кечқурун, қоронғи тўшиб, осмонни қопқора булутлар босганда, учта генерал—Смирнов, Кондратенко ва Белий ўз ижрочилари блан бирга истеҳкомлар бўйлаб отлиқ кетмоқда эдилар.

— Гарчанд, Роман Исидорович, сиз қал'ага ҳамла қилишнинг ҳархил вариантларини ишлаб чиқишимга ишонмасангиз ҳам, японларнинг бугунги ҳужуми худди менинг ўнсаккизинчи вариантимга тўғри келди. Фарқи шундаки, биз мен кўзда тутганимча ён томондан эмас, балки рўпарадан қарши ҳужум қилдик,—деди Смирнов Кондратенкога.

— Ҳамма нарсани олдиндан мукаммал билиб бўлмайди, жаноби олийлари! Сиз айтган вариант блан таниш бўлмасам ҳам, ўша шароитда биргина тўғри йўл топдим, шунинг учун ҳам бизнинг қарши атакамиз муваффақиятли чиқди.

— Василий Федоровичнинг батареялари мадад бермаганда-ку нима блан тугаши нома'лум эдия!

— Тўпчилар ва денгизчиларнинг пиёдаларга мадад беришларига мен қаттиқ ишонган эдим, кўрасизки, тўғри қилибман.

— Жуда кўп снаряд сарф қилинган бўлса керак деб қўрқаман. Сиз, Василий Федорович, тежаброқ сарфланг, мўлжални аниқ олиб туриб отиш, батарея ўтини бирқанча мўлжалларга сочмасликка ҳаракат қилиш керак.

— Ҷаноби олийларининг кўрсатмалари тамомила бажо келтирилур,—деди Белий.

— Штурмнинг биринчи куни бизнинг тўла ғалабамиз блан тугади, сизларни табриклайман,—деди Кондратенко, ҳамроҳларининг қўлини сиқиб

Штурм эртаси кирди, тонг совуқ ва осмоннинг қоғоғи солиқ эди. Кечаси сел ёғиб, энди жарларни сутдек туман қоплаб олган эди. Атрофда якка-якка милтиқ овозлари эшитиларди, дарҳол сокин ҳавода ўчарди-қоларди.

Звонарев Б Литери батареясининг ихотасига чиқди-да, дурбиндан атрофга қаради. Йироқдан Бўри тоғлари қорайиб кўринарди, ўнг томондан Дагушан ғира-шира кўринарди, чап томонда Катта Бургут Уяси кеккайиб турарди, бутун пастликни эса, тебраниб турган қалин булутлар қоплаб олганди. Ҳатто юз саржинча олдиндаги хандақларни ҳам туман босгандай эди. У ер, бу ерда тунги гулхонлар сўниб бормоқда. Ҳаммаёқ жим-жит, сокин.

Прапоршик пастга тушди ва фронтдаги аҳволдан Жуковскийга маълумот бериб, Залитёр тоғига бориб келишга рухсат сўради, у ерда унинг буюмлари қолган эди. Унинг блан бирга олдинги позицияларда кечаси ишлаган сапёрлар борарди. Уларнинг қаршисидан кеч қолган озиқ-овқат аравалари тарақа-туриқ қилиб келмоқда эди.

Зво́нарев э́нди За́литёр бата́рея́сига ети́б қолган эдики, бирдан орқа томондан бирнеча гумбирлаган товуш эшитилди, унинг кетидан милтиқ отишмаси бошланди. Йўлдаги қатнов дарҳол жадал тус олди. Прапорши́к ҳам илдам қадам ташлаб юра бошлади. Отишма тобора кучайиб борарди. Тезда милтиқ овозлари тарақа-туруққа айланиб кетди. Бу тартибсиз тарақа-туруққа бир неча замбаракнинг гумбири жўр бўлиб қўшилди.

Залитёр батареясига етиши бланоқ прапорши́к кузатиш пунктига югурди. Чалаёруғ пастликда милтиқ ўтларининг чақнаши баланддан баҳузур кўриниб турарди. Бу ўтлар ғира-шира кўзга чалинган Хитой деворига томон яқинлашиб келмоқда эди. Қўп ўтмай туман ичидан айрим ўқчи ва матрослар, кейин тўдалар, улар кетидан чекинаётган рус қисмлари кўрина бошлади. Янги штурм бошланганлиги маълум эди. Прапорши́к батареяга қараб югурди, ховлиққанидан Борейкони уриб йиқитай деди.

— Нима гап? — сўради поручик.

— Атака, япон Залитёрга чиқа бошлади, тезроқ ўт очилсин!

— Тўп ёнига! Сочма қилиб отилсин!—бўкирди. Борейко.—Сен ўнг томонга югур, мен чап томонда бўламан,—шоша-пиша буйруқ берди у.

Ялангоёқ, иштончанг, кўзларидан ҳали уйқу кетмаган тўпчилар замбараклар ёнида ивирсирдилар.

Теспани мўлжалга олларинг, бадбўриш японлар кўриндими—команда кутмасдан отавер, фақат ховлиқмаларинг. Эшитдиларингми, шайтон болалари!—деб бақирарди поручик ўз одамларига; у батарея супачаларидан бирида ғоздай тик турарди.

Чап томондаги тўпларда Родионов деган иш боши эди. Блохин ҳам шу ерда ўралишиб юрарди. Тўплар энди ўқланиб бўлинган эдики, олдинда япон аскарлари тизмаси кўринди. Бирин-кетин узилган ўқлар ёв устига визиллаб учди-да, йўлда учраганини шипириб кетди. Аммо олдинда яна тизма пайдо бўлди, унинг кетидан яна япон солдатлари келаберди. Отишманинг мазаси кетди, мўлжал ҳам бузилди.

— Жаноби олийлари, япон чап томонимиздан босиб келмоқда! — бирдан бақириб юборди Родионов.

— Милтиқ олинсин қўлга!—бўкирди Борейко. — Фақат ўнг томондаги тўплардан ўқ узилсин!

Тўпчилар, биқиндан айланиб ўтаётган ёвни найза блан қарши олиш учун милтиқларга югурдилар.

— Ҳовлиқмаларинг, яхшилаб мўлжалга олларинг, — оҳиста буйруқ берарди Звонарев. — Япон аскарларининг икки томонини нишонга олларинг!

Аммо солдатларнинг ўзлари ҳам ғайратга ки-

риб кетган эдилар. Юзлари чиранишдан қизарган, кўйлаклари терлаб шалаббо бўлиб кетган эди. Улар ҳар атрофга кўз ташлаб, замбарак оғзини керакли томонга бурар эдилар.

Японлар, батареянинг орқа томонидан айланиб ўтиб, «банзай» деб қичқириб, найзабозлик бошлаб юбордилар. Ҳаммадан олдин Борейко қиличини яланғочлаб уларга ташланди. Милтиқ ва қиличбозлик бошланиб кетди. Олдинига тўпчилар душманни орқага суриб ташладилар, аммо душман кучи кўплигидан орқага чекина бошладилар. Замбараклар тўхтади. Ҳамма қўлига милтиқ олди. Жанг майдонида Борейконинг ҳайбатли гавдаси устувор турар эди. У тўғри келганини уриб қиличлаб ташлар эди, унинг ёнида Родионов ва бошқалар жанг қилар эдилар. Бирдан поручикнинг қиличи япон найзасига тегиб, чил-чил синиб тушди. Борейко орқага тисланди-да, усти темир блан қопланган катта таёқни олиб, яна японларга ташланди. Японларнинг олдинги қатори тамомила янчиб ташланган эди, қолганлари даҳшат ичида орқага чекиндилар. Шундан кейин солдатлар ҳам темир таёқ ушлаб, ўз командирлари кетидан югурдилар. Бу даҳшатли қурол блан улар душманнинг бошларини ёрар, қўлларини синдирар, уриб йиқитар эдилар. Японлар орасига саросималик тушиб, қочиб бердилар, тўпчилар уларни қува

кетдилар. Тўпчиларга мадад бериш учун ўқчилар етиб келишди, душман тамомила улоқтириб ташланди.

Бу хатар энди даф' этилган эдики, японларнинг ўнг томондан бостириб келаётгани билинди. Звонарев ва бирнеча солдат милтиқдан ўқ уза бошладилар, аммо бунинг та'сири бўлмади, японлар ҳамон бостириб келаверди, бир оздан кейин яна найзабозлик бошланиб кетди. Шу онда прапорщик Б Литери тўпчиларининг Залитёр батареясига ёрдамга югуриб қолганларини кўриб қолди. Олдинда қиличини бесўнақай силкитиб Жуковский чопиб борарди. Унинг фуражкasi бошидан учиб кетган бўлса ҳам у ҳеч нарсани сезмас эди. Солдатлар капитандан ўзиб ўтдилар-да, ҳужум қилиб келаётган японларнинг орқа томонидан ёриб кирдилар. Уларнинг кетидан Блохин бир тўда солдатларни эргаштириб чопди. Японлар шошиб қолиб, орқага қараб қоча бошладилар.

— Тўп ёнига!—деб бўкирди Борейко ва ўзи мўлжалга олиб, қочиб кетаётган ёвга сочма ўқ ёғдирди; унинг кетидан бошқа тўплар ҳам ишга кириб, душман тамомила тор-мор этилди.

Хитой девори тагига улоқтириб ташланган японлар ён томондан ҳамла қилган ўқчи ва денгизчиларнинг ҳужуми остида қолди, уларнинг чекиниш йўллари энди бутунлай тўсилган эди. Қуршовда

қолган японларга қирғин келди. Кенглиги бир квадрат чакрим келадиган жойда оқ кийган руслар блан кўк кийган японлар ўртасида муштлашиш бошланди. Ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб кетганидан, рус артиллерияси ҳам, японларники ҳам ўқ узолмас эди. Аммо руслар томонига кўп мадад келаверди, кўп ўтмай кўк кийган японлар оқлар ичида кўринмай кетди. Шундан кейин япон артиллерияси жанг бўлаётган ерни ўққа тута бошлади; руслар шошилиш суратда Хитой девори орқасига бориб беркиндилар.

Усти-боши дабдала бўлиб кетган, бош яланг бошини боғлаб олган, қўлида қонга бўялган темир таёқ ушлаган Борейко ихота тепасидан ўз батареясини кўзатиб турар эди. Ҳамма нарса жойида эди, йигирматача япон ўлиги ва кўпгина ярадорлар бўлмаганда, бу ерда катта жанг бўлиб ўтганига ҳеч ким ишонмас эди.

— Смирно! — бўкирди Борейко.

Солдатлар поручик томонга қараб тик туриб қолдилар.

— Мардона хизмат ўтаганларинг учун раҳмат! Ҳозир ҳаммага бир қадахдан арақ берилади.

— Хизматга тайёرمىз, ҳимматингизга раҳмат! — деб жавоб берди тўпчилар.

— Тимофеич ким ўлган, ким ярадор бўлган, билиб бер!

— Шукурки, ўлганлар йўқ, аммо ярадорлар кўп,—деди Родионов; унинг боши ва чап қўли боғланган эди.

— Йигирма киши,—деди у, бир минутчадан кейин,—улардан бештаси—оғир ярадор.

— Демак, соғ одамдан ўнбеш киши қолибмиз. Бу оз, яна одам сўраш керак. Прапоршик қани?

— Б Литерга кетган эдилар. У ерда ҳам ярадорлар бор,—деди Блохин; ўқ еган елкаси оғригандан афти буришар эди.

— У ерда ярадорлар қаердан пайдо бўпти?

— Капитаннинг ўзлари иккинчи ва учинчи взводни жангга бошлаб кирдилар.

— Ўзи бутун қоптими ахир?—Ховотирланиб сўради Борейко.

— Ҳа, саломатлар. Ана, ўзлари келмоқдалар.

Борейко «Смирно!» деб бўқирди-да, иҳотадан сакраб тушиб, рота командири ёнига рапорт бергани келди.

— Бу маросиматларингиз ортиқча, азизим! Та-лафотингиз қанча? — сўради Жуковский.

Поручик айтиб берди.

— Сизникичи?—деб сўради у ҳам.

— Уч киши ярадор, икки киши—Гнедин били Воблий ўлди.

— Аттанг, яхши мўлжалчилардан эдилар.

Капитан солдатларга хизматни яхши ўтаганлари учун ташаккур билдирди.

Ярадорларнинг яраларини боғлашга киришилди.

Взводчи Родионов бир тўда солдатларга воқияни та'рифлаб берарди.

— Нуқул тумшуғимга найза тикади, мен қўлим блан маҳкам ушлаб олган эдим, бармоқларимни кесиб кетди, бошимни ҳам пана қилмаган эканман. Артельчи Заяц бўлмаганда каллам кетарди.

— Заяц нима қилди—деб сўради Жуковский, қизиқиб.

— Япон энди менга найза урай деб турганда Заяц орқасидан келиб қулоғидан тишлаб тортди. Япон чидаб туrolмадида, ерга йиқилди, уни найза санчиб ўлдирдилар. Ҳов ана, батареянинг орқасида ётипти. Заяц унинг оёғидан эсдалик деб ботинкасини ечиб олди, қаранг, кийиб юрипти.

Япон ботинкасини кийиб, пайтава ўраб олган артельчи солдатлар орасида гердайиб юрарди.

Белий блан Кондратенколар келишди. Борейко йиртиқ усти-бошидан уялиб, дарров кўздан ғойиб бўлди. Бошқалар ҳузурида ўзини йўқотиб қўючи Жуковский хотинчалиш овоз блан коман-да берди-да, тутила-тутила рапорт берди. Иккала генерал у блан яхши кўришиб, ҳамлани муваффақиятли равишда даф' қилганлари учун ташаккур билдирдилар.

— Сизнинг ўзингиз икки японни чопиб ташлаган эмишсиз, — деди Белий.

— Қаердан билдингиз. Жаноби ғлийлари?

— Б Литерида Звонарев бутун воқияни айтиб берди.

Капитаннинг афти буришди.

— Қарасам Залитёрнинг аҳволи танг, дарров ёрдамга югурдим. Бўлгани шу. Борейкони мардлик кўрсатди деса бўлади. Солдатлари ҳам, одамларнинг ярмидан кўпи ярадор бўлди, унинг ўзи ҳам.

— Камтарлик қилманг, Николай Васильевич! Сизнинг мард одамлигингизни ва жангда жасурлигингизни биз биламиз.

Генераллар батареяни айланиб кўриб, денгизчилардан яна одам юборишни ва'да қилиб, Стесель штабига жўнаб кетишди.

Беш кун давом этган жангдан кейин штурм тугади. Японлар қўлида тамомила хароб этилган, иккинчи ва учинчи фортлар ўртасидаги 1-нчи ва 2-нчи эски Хитой редутлари қолган эди. Штурм даврида японлардан 15000 киши ўлган, руслардан эса, фақат 3000 киши ўлган эди. Қўлга киритилган бу ютуқ гарнизон руҳини жуда баланд кўтарди ва ўз кучига бўлган ишончни мустаҳкамлади.

3-нчи истеҳком қал'а муҳофизаши Шарқий фронтнинг энг ғарбий форти эди. Ғарчанд «омонат» деб аталса ҳам, нотўғри эмас эди. Умуман Артурда кўп нарсани номига тўғри келмас эди. Аслда у 2-нчи сон форт сингари, узоқ вақтга чидаш берадиган чинакам истеҳком эди, фақат ундан сағал кичикроқ эди. Истеҳком Луэнхен дар'ёсининг водисига олиб келадиган йўлларни пана қилиб турарди. Нариги 3-нчи фортнинг ғарбий бурчагидан бошланган Хитой девори истеҳком ўрнашган тепаликка қадар чўзилиб борар эди.

Тепадан қараганда у тепаси гумбазга ўхшаган уч бурчакка ўхшарди. Унинг олдинги томондаги ихтисоиси айланма бўлиб бориб, икки учи икки томондаги брустверга тақаларди.

Истеҳкомнинг ичкари томонида гарнизон учун бетон казарма жойлашганди. Қазармадан то олдинги зовурдаги бетон канониргача ер остидан йўл

қурилганди. Истеҳкомнинг олди томонида ўқчилар учун окоплар қазилган бўлиб, японларнинг олдинги хандақлари унга жуда яқин келар эди. Бу жойда кечаси ҳам, кундузи ҳам кураш тинмас эди,—гоҳ японлар рус окопларига бостириб кирар, гоҳ руслар японларни улоқтириб ташлаб, уларнинг хандақларини босиб олар эдилар. Пулемётларнинг тир-тирлаши, милтиқбозлик, бәмбларнинг портлаши сра тинмас эди. «Кун чиқиш мамлакати ўғлонлари»нинг зўрлигига сибирлиларнинг матонати бас келарди.

Мудофаанинг бу участкасидаги вазиятни билмоқ учун эртаси куни Звонарев шу ерга келган эди.

Ҳаво булут, атрофни енгил туман босган эди. Эрталабдан бошлаб замбараклардан ўқ отилиб турар, япон батареялари эса, ўз одатлари бўйича шаҳар устига ва ички рейдда турган Артур эскадрасига снаряд ёғдириб турар эди.

Эрталаб бошланган суст отишма тобора зўрайиб, авжга чиқиб кетди. 2-нчи ва 3-нчи фортларга ҳамда истеҳкомга юзлаб снарядлар келиб туша бошлади. Бу қалъага умумий штурм бошлашдан олдин кўрилган ҳозирликми, ё кучни синаб кўришми,—бунни билиб бўлмас эди. Прапоршик истеҳкомга энди етиб келган эдики, бирдан ўт остида қолиб, дарҳол ўзини тоғ панасига олди. Тошдан тошга ўтиб,

фортлардан бир чақиримча берида бўлган Тоғ қиррасига етиб олди. Тептекс, қуп-қуруқ бу қирра мудофаанинг биринчи ва иккинчи линиялари,— фортлар ва Хитой девори устидан устун турарди. Звонарев бир тош орқасига ётди-да, кўзига дурбин қўйиб, олдидаги манзарани қарай бошлади. Пастда, чапроқда 3-нчи истеҳком кўринарди. Тўхтовсиз ёғилаётган бомбалардан унинг устини тутун ва чанг қоплаган эди. Осмонда тўхтовсиз ёрилган снарядлар чақнаб кетарди.

Казарманинг қоқ ўртасига катта снаряд келиб гушди, бир лаҳзада казарманинг ҳамма деразаларидан қалин тутун бурқсиб чиқа бошлади. Звонарев беҳосдан сесканиб кетди. У, ўнлаб дабдала бўлиб кетган солдатларни, бетон ва ёғоч парчаларини, ўлим талвасасида ётганларнинг аҳволларини ўткир, шимоза ва одам қони ҳиди босиб кетган ҳавони кўз олдига келтирди.

«Казармада бўлганларнинг ҳечбири соғ қолмагандир» деб ўйлади у, даҳшат ичида ва қўшни истеҳкомга қаради.

Ҳаммаёқни туман босганидан, тутун ва чанг остида қолган истеҳком зўрға кўринарди.

Луэнхе дарёсининг нариги томонида, уфқда Бўри тоғлари қорайиб турарди.

Бора-бора кун ёришди. Октябрь ойининг ҳали

илиқ қуёшли одам баданини иситарди. Звонарев 3-нчи истехкомнинг қаттиқ ўққа тутилишини кўриб, борайми, бормаи деб иккиланиб қолди.

— Бунчалик бомбардимон бўлаётган экан, мен ҳечқандай фойдали иш қилиб беролмайман, мина галлерейлари эсларига келармиди, — деб ўзини ўзи оқларди у. Сўнг шундай қарорга келди: бомбардимон босилгунча шу ерда туриб, кейин истехкомга бормоқчи бўлди. Шундан кейин қаноат ҳосил қилиб, ўнг томонга кўзини тикди.

Тоғ қиррасининг ортида жойлашган қирқ икки линияли замбараклар батареяси кутилмаган ҳолда ишга кирди.

— Бирон снаряд тепамда ёрилдими—бўлди, пора-пора бўлиб кетаман, — деди Звонарев ва истехкомга қараб секин-аста юриб кетди.

Бир соатлардан кейин бомбардимон пасая бошлади. Звонарев фурсатдан фойдаланиб, қолган йўлни илдам босиб ўтди-да, милтиқ ўқлари ёғилиб турган кўприкдан ўтиб, казарма дарвозасига кирди.

Чарақлаган қуёш нурлари ва соф ҳаводан кейин у бирнеча шам ёқилган чала ёриқ бинога кирди, бино деразалари зерҳли қопчиқлар блан тўсилган эди. Вентиляция бўлмаганидан казарманинг ичи дим ва сасиб кетган эди. Элликтача солдат сўриларда тиззаларига милтиқларини қўйиб, бу-

юрилган ҳамоноқ югириб чиқишга тайёр ўтирар эдилар.

— Комендант қаерда?—деб сўради прапоршик биринчи учраган солдатдан.

— Жаноб олийлари ер ости йўлдалар.

Звонарев казармадан чиқди-да, бирнеча марта соф ҳавони ютиб нафас олди. Сўнгра ер ости йўлига кирадиган эшикка қараб юрди, йўлни бирнеча фонус ёритарди. Ер ости йўлининг ярмига етиб ичкари ҳовлига кирадиган эшикни кўриб қолди. Чорроҳада кичкина стол турар, атрофида истехком офицерлари—комендант капитан Шметилло, тўпчи поручик Есаулов, Дебогорий-Мокриевич ва ўқчи прапоршиклар чой ичиб ўтиришарди. Уларнинг хушчақчақ юзлари, ҳазил аралаш суҳбатлари бомбардимонни писанд қилмаганларидан дарак берар эди.

— Донғи кетган тўпчи ва инженерга ҳурматлар бўлсин!—деб қарши олди Звонаревни шоп мўйлови, дароз капитан.

— Бугунги жаҳоннамдан кейин бирон кимса биз томонга марҳамат қилар деб ўйламаган эдим. Дастирхонга ўтиринг. Ҳой, деньшик, стул келтир!

Прапоршик ҳамманинг қўлини сиқиб кўришиб, кўрсатилган жойга ўтирди. Унинг фортга келиши, штаб янгиликлари, Артур овозалари ҳақида са-

воллар ёғила кетди; хуллас, бомбардимон ва унинг оқибатларидан бошқа ҳарнарс ҳақида гапирилди. Прапоршик уларнинг саволларига қўлидан келганча жавоб бериб қондирди.

— Истеҳкомингизга бўлган бомбардимоннинг тугашини бир соатча кутиб турдим-да,—икрор бўлди, у.

— Жуда тўғри қилгансиз. Бошни ўққа тутиб беришнинг нима кераги бор? Мен фақат навбатчи қоровулларнигина ўз жойида қолдириб, қолганларнинг ҳаммасини казармага қамадим. Ўзим шу ерда қолақолдим, бу ердан фортнинг ҳар ерига етиб бориш осон,—деди капитан.

Қизил вино аралаш чой ичилгандан кейин Шметилло Звонаревни канонирга бошлаб кетди. Йўл зовурга нишаб бўлиб тушарди, аммо у зовурнинг тагидан ўтмасдан, балки уни иккига бўлиб юборганди. Бу жойга келганда йўл анча кенгайиб, деворларидан майда тўплар учун туйнуклар очилган эди, бу туйнуклардан олдинги хандақларни ўққа тутиш мумкин эди. Йўл худди канонирнинг ўртасигача етиб борарди. Унинг чап ва ўнг томонларига бештадан каземат қурилган бўлиб, улардаги баланд супачаларга тўплар ва япон брандерларидан ўлжа олинган бешотар тўпчалар ўрнатилганди, бу нарсалар икки томондаги зовурларни ўққа тутишга имкон берарди.

— Қанонирнинг чап бурчағида япон минёрлари ишлаётгани эшитилади,—деди Шметилло.

Звонарев қулоғини тикиб кўрган эди, ерга кирка ёки кетман урилиши аниқ эшитилди.

— Сизлар ҳам мина кўмасизларми?—деб сўради прапоршик.

— Мокриевич ўз сапёрлари блан бошламоқчи-Гап ўз орамизда қолсину, аммо у топилмайдиган латта ва ландавур одам-да! Унинг устига қўрқоқ ҳам. То у ҳозирлик кўриб бўлгунча японлар зовурга ётиб олишлари мумкин. Ўшанинг ўрнига қолақолинг. Сапёрларни олиб қоламан, ўз одамларидан ҳам қўшиб бераман, иккаламиз японларнинг бир таъзирини берайлик!

Звонарев ишнинг бунақа бўлиб чиқишини кутмаган эди, иккиланди.

— Мен бу ерга бирнеча кунга юборилганман, мени штабда кутишади, маълумот беришим керак.

— Келинг қўйинг, штабини. Маркиевич бориб айтиб беради, ўзидан ҳам қўшиб айтади. Келишдикми?—деди Шметилло, Звонаревнинг елкасига уриб.

Ярим соатдан кейин солдатлар прапоршикнинг кўрсатмаларига кўра ер ости деворини кирка ва кетман блан кавлай бошладилар. Ихтиёткор одам Шметилло аллақадан қўл кўра ва болға топти-

риб, кирка ва кетманларни чарҳлаттирди! ром учун тахта, қоплар топтирди. Иш қизиб кетди.

Кеч киргани билинмай қолди; истеҳкомни яна ўтга тута бошладилар, снарядлар гоҳ зовурга, гоҳ канонир томига келиб тушиб ёриларди. Снаряд парчалари одамларга шикаст еткизмасин деб, солдатлар канонирнинг туйнукларига турпоқ солинган қоп тиқиб қўйдилар.

Шметилло ўрнидан зўрға туриб:

— Юр, Сергей Владимирович, чиқайликчи, қўрада нима гап экан,—деди.

Осмонни пардалаган юпқа булутлар остидан юлдузлар милтиллаб кўринарди. Изғирин шамол эсиб турарди. Фронтда жимлик ҳукм суларди, фақат японларнинг олдинги хандақларидан тешик туйнукларда ётиб юрадиган кичкина соқчи итларнинг вовуллаши эшитиларди. Японларнинг прожекторлари фронт бўйлаб ҳамма ёқни искарди. Уларнинг ёруғида гоҳ хандақларнинг тепаси, гоҳ снарядлар пайхон қилиб кетган дарахтлар, гоҳ тиконли симлар кўриниб кетарди.

Японлар русларнинг бутун мудофаа истеҳкомларини бирин-кетин бафуржа кузатиб чиқмоқда эдилар. Прожектор ёруғи улар турган истеҳкомга келиб тўхтади. Шметилло, бўлаётган ишлардан японлар хабардор бўлиб қолиб, ўққа тута бошлаганларини учун солдатларга прожектор ёруғида

пайдо бўлакўрманглар деб буюрди. Проектор бу ердан икки чақирим нарида бўлса ҳам, униш ёруғи шу қадар зўр эдики, бемалол китоб ўқиш мумкин эди.

Олдинги ихотага ўрнатилган замбарак олдида тўпчилар ҳаракатга келиб қолди.

— Михаил Филиппович, нима қилмоқчисиз? — деб сўради Шметилло, артиллерия офицери Есауловдан.

— Проекторга қараб бир-икки марта ўқ юборай, жуда ҳаддидан ошиб кетди,—деди Есаулов қоронғидан.

— Ҳозирга қўятуринг!—деб тўхтатди капитан—ҳозир ярадорлар ташилмоқда иссиқ овқат ва сув келтирилди, қўра тўла одам. Японларни гиж-гижлатишнинг вақти эмас.

Подпоручик алланималар деб пўнғиллади, аммо тўпчилар замбарак ёнидан кетишди.

Орқа томондан, қиррали тоғ ортидан рус проекторининг ожиз ёруғи пайдо бўлди.

— Японларнинг ҳамма нарсаси бизникидан яхши, проекторлари ҳам, дурбинлари ҳам, усти-бошлари ҳам, шанц асбоблари ҳам,—деди алам блан, Шметилло.—Фақат бир нарсада—мардликда устун турамиз. Тинчлик вақтда биз юриш ва параддан бошқа нарсани билмас эдик. Шуниси қизиқки,

мен шу уруш вақтида йигирмата солдатнинг саводини чиқартирдим.

— Қалай, ҳавас блан ўқишадими?

— Бўш фурсатингизда казармага кириг. Бир-неча кишининг китоб ўқиганини, хат ёзиб ўтирганини кўрасиз. Позицияга кетатуриб, бир жуфт ортиқча пайтава ўрнига қўйнига алифбе китобини тиқиб кетади. Бизнинг бефаҳм генералларимиз эса, ҳанузгача савод қўшинга зарар нарса деб юришади.

— Чунки ўзлари ҳам чала савод-да! Стессельнинг буйруқларини олиб кўриг, саводсизлик унинг услуби бўлиб қолган. Ҳарбир буйруғи — аҳмақона гап.—деди Звонарев.

— Агар бизнинг аскарларимизнинг миқдори японларникидан кўп бўлмаса у маймунлар бизни роса адабимизни беришлари турган гап!—деди капитан, оғир нафас олиб ва фортнинг нариги томонига кетди.

Япон прожектори нарига ўтиб кетди ,ҳаммаёқ яна зимистонга чўмди. Унг томонда замбарак чақнаб ўқ чиқди-да, узоқдан унинг портлагани эшитилди.

— Редут ортидаги батарея, — деб тахминлади Шметилло.—Баракалла ўшаларга! Японлар уни уриб йўқ қилишга шунча уринди, ҳеч нарса қи-

лолмади. Тўпни жойга мослаб ўрнатиш шунақа бўлади-да!

Офицерлар казармага киришди, у ерда уй кўтариш бўлаётган экан. Ярадорлар ташиб чиқилган, энди навбатчилар полни ва сўриларни супурар, ювар, ишқалаб тозалар эдилар. Ер остидаги йўлда шам ёруғида солдатлар овқат емоқда эдилар. Уларнинг ёнида бомба, ўқ ва снарядлар уюб қўйилганди.

Звонарев Шметиллодан порох омбори қаерда деб сўради.

— Курилиш вақтида инженерларнинг эсидан чиқиб қолган, кейин эсларига келса кеч экан. Қаер тўғри келса шу ерга қўяверамиз,—деди Шметилло.

— Ахир бу хавфлику. Снаряднинг бир парчаси келиб тушса ҳам, ҳатто бир нарсга тегиб кетса ҳам ёрилиб кетиши мумкин.

— Мана шу биз турган истехкомда япон снарядларидан эмас, ўз бомбаларимиздан кўп одам ўлиб кетди. Канонирдаги бетоини айтмайсизми? Семондан лойи кўп. Лилъе ва Гармин деган ўша аблаҳ инженерларни суд қилмасдан осиб ўлдираб эдим!—капитаннинг жиғибийрони чиқиб кетган эди.

Звонарев капитан билан бирга фортнинг ичкари ҳовлисига ўтди. Ўнг томондан замбарак ўқларининг шу'лалари чиқар, гўмбир-гўмбир тинмай

эшитилар эди. Снаряд визиллаб Артур устйга учиб ўтарди. Яқин масофада милтиқ ўтлари чақнар, ўқлар одам тепасидан сайраб учиб ўтарди. Шметиллонинг ўнта милтиқни бирга қўшиб тузган ва ихота бўйлаб ўрнатилган «пулемёт»лари гоҳогоҳода бирданига овоз чиқариб қолар эди. Ракеталар (мушаклар) осмонга вижиллаб учиб чиқардида, сон-саноқсиз юлдузлар каби сочилиб кетарди; уларнинг ёруғида қоронғидан тепаликлар, япон окопларининг пушталари, дарахтлар, юриб турган одамлар кўриниб қолиб, сўнгра яна зимистонлик босарди.

Ихота ёнида часовойлар ёвдан кўзларини узмай, ҳар дамда тревога беришга тайёр турардилар. Шметилло блан Звонарев ичкари қўрани айланиб чиқдилар. Капитан ҳар бир солдат ёнига бориб тўхтар ва ҳол-аҳвол сўрашарди.

— Менинг сибирлиларим олтиндан ҳам қиммат халқ-де. Шунча вақт улар блан бирга туриб келсам ҳам ҳанузгача қадрига етмайман. Афтидан қўпол, кам гап бу халқ жуда зеҳнли ва эпчил бўлади. Японларнинг жонига тегавериб тинкасини қуритади бу одамлар. Кеча японларнинг бир итини тутиб олиб, тартарак блан арқонга боғлаб туширишпти. Бўпти ҳангама! олдинига милтиқбозлик бошланди, кетидан замбракларни ишга солдилар, бомбалар ёмғирдай ёғилди. Итни аллақачон чи-

қариб, беркитиб қўйишган бўлсалар ҳам, японлар ҳамон отиб ётипти.

Офицерлар ер ости йўлига қайтишди. Солдатлар овқат еб бўлишган эди. Стол ёнидан туришар экан, зўр бериб чўқинишар эди.

— Гнедих! — деб чақирди Шметилло баланд бўйли унтер-офицерни.—Бугун японларга яна нима топиб қўйдинглар?

— Варракка граната боғлаб учирмоқчимиз, — кулди солдат, капитанга честь бериб.

— Аммо казармалар саранжом қилиниб, овқат ва сув келтирган аравалар кетгандан кейин қилларинг, одамлар нобуд бўлмасин тагин.

— Хотиржам бўлинг, Игнатий Брониславович, олдини олиб қўйганмиз.

Звонарев солдатларнинг эрмағи қанақа бўлишини кўрмоқчи бўлди.

Ўнтача солдат катта қуроқ ясаб, думига пиликли бомбачалар боғламоқда эдилар.

Қуроқ тайёр бўлгандан кейин солдатлар зовурга чиқишди. Японлар томонига қаттиқ шамол эсарди. Бомбаларнинг пилиги бирин-кетин ёқилиб, варраклар осмонга учирилди. Милтиллаб ёнган пиликлар қоронғида зўрға кўринарди. Ихота тепасида турганлар «ипни қўй! Бўшат!» ёки варрак японлар устига етган бўлса «ипни тўхтат!» деб турардилар. Бирдан осмонда ўт ялт этиб ёнарди-да,

бомба японлар устига бориб тушарди, варрак эса, бир шох уриб, баландга кўтарилиб кетарди. Солдатлар дарҳол варракни тортиб олиб, яна бомба осиб учирардилар. Саросимага тушиб қолган японлар ғойиб душманни пала-партиш ўққа тутта бошлар ва алам қилганидан қўл гранаталари ирғитар эдилар. Солдатлар қаҳ-қаҳлаб кула-кула казармага қочиб кириб кетардилар.

— Ҳозир яна заҳарли илон юборамиз,— деди Гнедих Звонаревга.

Японлар энди тинчиши билан икки ўқчи қўлларига майда ракеталардан олиб, зовурга чиқди. Ракеталарга узун мушак боғланганди. Ракета ирғитилганда мушак ёниб, ҳаммаёқни ёритарди. Ракета (мушак) баландга эмас, балки пастлатиб ирғитилар, ўқчиларнинг айтишича, «илон каби» жилпонглаб кетарди. Қирқ-эллик қадамча учиб, ерга тушарди. Ихота устида турганлар «илон» етиб борган жойни аниқлаб, сўнгра мўлжалга олиб, ўққа тугардилар.

Энг кейинги ракета ҳали сўниб бўлмаган ҳам эдики, японларнинг ғазаби қўзғаб прожектор билан истеҳкомни ёритдилар-да, бирқанча батареялардан сидирғасига ўт очдилар. Пулемётлар ёнидаги часовой ва тўпчилардан бошқа ҳамма ерости тагига кириб беркинишди.

— Японни бугун роса бопладикми!— деди Шме-

тилло, худди ёш болалардай хурсандлик блан. — Аламини олиб бўлгунича яна ярим соат тинмай от ибтурарди ҳали.

Сағал нарида турган ўқчи прапоршик:

— Тагин ҳужум бошламасайди,—деди.

— Менинг тўпчиларим қўлни қовуштириб ўтирмайди, рўпарадан ўқ ёғдириб беради,—деди Есаулов кулиб.

Звонарев потернанинг ичкари томонига ўтди. Потернага кириш йўлига ҳа деб снаряд келиб тушар, ҳатто парчалари ичкарига учиб кирарди ҳам. Қўл бомбалари ва тўп снарядлари ҳам шу ерга тахтлаб қўйилган эди. Бирон снаряд парчаси келиб тегдими, бўлди, ҳаммаёқ осмонга учиб кетарди. Аммо Шметилло ҳам, бошқа яна икки офицер ҳам бу хатарга эътибор беришмасди. Капитан стол ёнига келиб ўтирди-да, иссиқ чой буюрди.

— Менга ҳам,—деди Есаулов.

— Сизга ҳамми, Сергей Владимирович?—деб сўради Шметилло, Звонаревга қайрилиб қараб.

Керосин лампа ёруғида унинг соқоли ўсиб кетган чеҳраси, худди атроф теваракда снаряд парчаларин учмай, ҳар дамда ажал келтириши мумкин эмасдай, беғам ва кулиб боқарди.

Бирдан улар ёнида кўзни қамаштиргундай кучли аланга пайдо бўлди. Звонаревнинг қулоғи кар бў-

либ, бир нарасага бориб ўзини қаттиқ урди-да хушидан кетди...

Хушига кела бошлаганига беш минут бўлди ми ё икки соат бўлди ми, буни билмас эди. Қулоқлари гаранг, бутун бадани қирсиллаб оғрир, нафаси бўғилган, жуда оғир кўринган қўл ва оёқлари итоат этмас эди. Секин-аста кўзи ёриша борди. Ахир Звонарёв ўз устига энгашган рота фельдшерининг соқолли юзини кўриб таниди-да, бурнига аччиқ бир ҳид урганини сезди.

— Ўзига келаётир,—деган йўғон овозни эшитди.

Прапорщик атса урди, атса урганда боши қисирлаб оғриб кетган эди, ингради.

Фельдшер нашатир спиртни бир четга қўйиб, Звонарёвнинг оғзига дори томизди.

— Жаноби олийлари, командани ўз қўлингизга олиниг,—деди у.

— Капитанчи?—зўрга сўради прапорщик.

— Артиллерия офицери ҳам, улар ҳам дабдала бўлиб кетди. Бизнинг прапоршигимизнинг оёғи мажақланиб ётипти. Катталардан фақат сиз қолдингиз,— жавоб берди Фельдшер.

— Бошим зирқиллаб оғрийди.

— Бир оз контузия бўлгансиз, аммо ҳаммаёғингиз бутун, мен қарадим.

Звонарёв сал қаддини кўтариб ўзини казарма сў-

рисида ярим яланғоч ётганини сизди. Ўрнидан турмоқчи эди; боши айланиб, яна хушдан кетишига оз қолди.

Ўқчиларнинг ёрдами блан нари-бери кийинди-да, потернага чиқди. Йўлда уни ярадор ўқчи офицер чақирди.

— Ўтинаман сиздан, — отишма босилиши блан мени тиббий пунктга юборинг, йўқса қон кетиб ўламан. Шметилло сизни чақирганда яқин келмаганингиз толе'ингиз экан. Бомба худди унинг ёнига келиб ёрилди. Мен ўзимни четга олиб қолдим, бўлмаса мени ҳам парча-парча қилиб юборарди, ҳали ҳам оёғимни еди!

Японлар секин-секин отишмани тўхтатдилар. Солдатлар ўз капитанларининг ўлиги устига йиғилишди. Севимли бошлиқларининг ҳалок бўлиши уларни чуқур қайғуга солган эди.

Прапоршик, Шметилло ўтирган столнинг ёниб тушган тахталарига, усти тупроқ блан кўмиб қўйилган қонларга қарадида, портловчи моддаларни потернанинг ичкарироғига ташиб олишни буюрди. Звонарёв бирдан Шметилло пулемётларининг тарақа-туруғини ва замбаракларнинг гумбирлашини эшитиб қолиб, қўрага югуриб чиқди.

— Япошка босиб келмоқда! Хабар қилди бир ўқчи.

— Ҳамма—милтиққа! Биричини вэвод ўнг томон-

га, иккинчи взвод чапга, учинчиси капонирга чиқсин! Тўртинчи взвод шу ерда резервда турсин,— деб буюрди Звонарёв; унинг бу буйруғини ўнлаб овоз истеҳкомнинг ҳамма ерига етказди. Солдатлар қўлларига милтиқ олиб, айтилган жойларга югуришди.

Артиллерия отишмаси тўхтади, аммо қўл бомбалари дўлдай ёғила бошлади. Яхшиям уларнинг кўпи истеҳкомга етмай ихота устига ёки унинг ёнига келиб тушарди. Ўқчилар эпчиллик блан уларни ердан олиб, японлар томонига ирғитар эдилар.

— Банзай, банзай!—эшитиларди япон томондан.

Орқа томондан русларнинг прожекторлари ёнган эди, Звонарёв шу прожекторларнинг ёруғида японларнинг зовургача югуриб келиб, бамбук шотилар қўйиб зовурга тушаётганларини кўриб қолди.

— Капонирдан ўт кучайтирилсин, тўртинчи взвод қўрадаги хандақдан туриб японларга ҳамла қилсин!—деб буйруқ берди Звонарёв.

— Бомба ташла ла'натиларга! деб бақирарди тўпчи солдат.

Қоронғида ўқчиларни кўриб бўлмас, уларни идора қилиш ундан ҳам қийин эди. Аммо солдатлар вазиятга ва жойига қараб ўзлари иш олиб борардилар. Унтерлар ёки оддий солдатлар ўз таҳминла-

рини ва нима қилмоқчи эканликларини бир оғиз сўз блан айтиб қўяқолардилар. Бошқа солдатлар уларнинг гапларига дарров тушуна қолдилар. Ўқчилар Звонарёвни қоронғида кўрмасдан, унга э'тибор қилмасдилар.

Ҳали ҳам ўзига келиб етмаган прапоршикнинг қўлтиғидан ушлаб турган бир ўқчи унга:

— Даф' қиламиз ла'нати ғилайларни, биринчи даф' қилишимиз эмас бу!—дерди. Жаноби олийлари, сиз манави потерпанинг йўлагига ўтирсангиз бўларди, қаерда нима бўлишини сизга айтиб туришади,—деди.

Прапоршик шу маслаҳатга кўнди. Кўп ўтмай капонирдан одам келиб, японларнинг казематларга граната ёғдирабошлаганларини ва туйнуклардан босиб киришга уринаётганларини хабар қилди. Звонарёв ўша ёққа югурди. Бирнеча шам шу'ласида ўқчиларни кўрди. Улар туйнуклардан зўр бериб милтиқбозлик қилмоқда эдилар. Бинонинг ичи тутунга тўлиб кетганди.

— Жаноби олийлари, японларга тепадан туриб бомба ташлашни буюринг, биз шотиларни керосинга беланган увада блан ёндириб юборамиз,—деди ўқчилардан бири ва офицернинг жавобини кутмасданоқ буйруқ бергани югуриб кетди.

Энг чеккадаги казематнинг туйнугидан учига ёндирилган латта боғланган узун таёқни чиқариб,

штурм наръонлари ёндириб юборилди. Қуруқ бом-
бук ловуллаб ёна бошлади, бутун зовурнинг ичи
ёришиб кетди.

Японлар, чекиниш йўлининг тўсилганлигини
фаҳмлаб, истеҳкомнинг қўра томонига қараб
югурдилар. Улар қочиш иложини излар эдилар.
Аммо бу ерда уларни тўртинчи взвод найзалар
блан қарши олди. Тор ва чуқур зовур ичида ур-йи-
қит бошланди. Ўқчилар ўз хоҳишларича тепадан
пастга сакраб, японларнинг орқа томонидан бости-
риб келиб қолдилар. Звонарёвнинг майдонини ўз
фонуси блан ёритиб туришдан бошқа иложи қол-
маган эди.

— Ўчир,—деди бир ўқчи туйнукдан,—ишни би-
тирдик, биттаси ҳам тирик қолмади.

Жанг босилди. Ўлган ва ярадор бўлганларни
казармага ташир эдилар, прапоршик ҳам ўшаёққа
кирди.

Жанг тугаб, сукунат ҳукм сургач, Звонарёв ўзи-
ни яна бетоб ҳис қилди-да, сўрига чиқиб ётишга
мажбур бўлди.

— Дамингизини олингиз, жаноби олийлари.
Ла'нати энди эрталабгача жим ётади. Часовойлар
қўйиб, навбатчи взводни потернага кўчирамин-да,
ўзимиз ҳам ётиб ухлаймиз,—дердилар ўқчилар
прапоршикка.

Тун осойишталикда ўтди. Тонг отганда ҳамма

ёқни туман босган эди. Фронт жим-жит. Уйқуга тўйган Звонарёв ўзини анча яхши сезар эди. У, офицерлар жойини бошқалардан ажратиб турган чодир орқасидан чиқиб, биринчи кўрган нарсаси ўлган японлардан ечиб олинган бир тўда буюмлар эди. Фельдфебель вазифасини ўтовчи Гнедих рота рўзғорида керак бўлиши мумкин бўлган буюмларни—енглари кенг, мўйна ёқали япон шинеллари, қайишлар, идишлар, физгалар, ,ёнга осиладиган сувдон) ботинкалар, иссиқ кийимларни ажратиб турарди. Галет (қотирилган нон) ва бошқа озиқлар алоҳида ажратиб қўйиларди. Унинг теварагида турган солдатлар фельдфебельга қарашардилар.

— Биринчи взвод, кел,—деб чақирди, Гнедих.— Мана сенларга икки шинель, ботинка, галет ва консерва,—деди взвод хўжалик мудирига. Биринчи взвод кетидан қолганлари ҳам келиб тегишини олишди. Қолган буюмларни Гнедих яшириб қўйишга буюрди.

Звонарёв бу манзарага қизиқиб қараб турарди. Залитёр батареясида бу тарзда ўлжа тақсимлаш йўқ эди. У ерда жангда ким нимани олса ўзиники эди.

— Нима қилаётирсизлар?—деб сўради—.

— Ўлжа бўлаётирмиз, жаноби олийлари,—деди бирнеча солдат.

— Раҳматлик капитан Шметилло поляк динида

бўлса ҳам яхши одам эди, солдатлар ўртасида рашк ва жанжал бўлмаслиги керак дер эди,—деди Гнедих.—Мана бу—сизники, жаноби олийлари,—деди яна ва бир четга тахланиб қўйилган офицер сумкаларини кўрсатди. Бу ерда яхши бинокль, компас, калтагина қилч ва бирнеча қути консерва ётарди.

— Ахир мен япон блан найзабозлик қилмадим-ку,—ҳайрон бўлди прапоршик.

— Сиз деярлик оёқда тик турмаган бўлсангиз ҳам, жаноби олийлари, аммо ихота ва капонирда биз блан бирга бўлдингиз, сиз ҳам хавф остида бўлдингиз ва яхши буйруқ бериб турдингиз,—ховлиққанидан тантанали суратда деди Гнедих.

Звонарёв олмаса солдатларнинг хафа бўлишини билдида, миннатдорлик билдириб, ажратилган нарсаларни олди.

Прапоршик ўз жойига қайтиб, ўлжа олинган план ва қоғозларни кўздан кечири бошлади. Уларнинг ҳаммаси японча ёзилганди, планларда эса, рус фортлари, батареялари, ҳаммага маълум бўлган япон окоплари чизилган эди. Аммо хариталарда японларнинг на батареялари, на ҳарбий муассасалари кўрсатилган эди.

Звонарёв япон найзаси блан бир консервани очиб қараса, жуда ширин қуюқ сут экан, галет блан қўшиб еб олди. Гнедих қандала хиди келади-

ган ярим шиша коньяк ва бир қути арзон снгаретка келтирди.

— Утир, Гаврилич,—деди Звонарёв,—бирга ичиб, овқатланамиз.

Фельдфебель қалпоғини бошидан олиб, чўқинди-да, ёпидан бир бўлак қора нон чиқариб, шошилмай овқат ейишга киришди. Овқат ер экан, бундан ярим йил илгари оддий солдат бўлганини, жангда мардлик кўрсатгани учун мансаб берилганини, ammo «гердайтиб кетмай, солдатларни ҳурмат қилишини» айтиб берди: сабабсиз урмайман, сўкмайман, бошлиқларга чақимчилик қилмайман, шунинг учун ҳам солдатлар мени ҳурмат қилиб, «бизнинг атаманимизсан» дейишади, деди. Типчилик вақтда тайгада олтин қидиручилар блан бирга юриб ишлар экан, ўша ерда ҳам ёшлигига қарамай, атаман бўлган экан. Шметиллони ҳурмат қилиб эсга олди, ярадор прапоршикни сўкди; унинг фикрича, прапоршик «мустақил одам эмас» экан, биронта хавф туғилса дарров панага қочар экан.

— Сиз, жаноби олийлари, отингизни билмайман, бизнинг командиримиз бўлиб қолақолинг. Раҳматлик Игнатий Брониславович ҳам сизни маҳтар эдилар. Ҳар қанақа ишга уста эмишсиз. Кеча ҳам мардлигингизга солдатлар қойил қолишди...

— Бошқалар мансаби баландроқ командирни юборишади.

Ўвқатини еб бўлиб, Звонарёв блан Гнедих капонирга чиқишди.

Тинч вақтдан фойдаланиб солдатлар тўғри келган ерда,—казарма сўриларида, потернада, девол тагларида ҳамон ухлаб ётар эдилар.

Мина кўмиш иши давом этар эди. Звонарёв қўрқа-писа ерости галлерейасига (ерости йўли) кирди. Иккинчи фортда бир куни тупроқ босиб қолгандан бери анча қўрқадиган бўлган эди. Галлерейанинг охиригача бориб, прапоршик қулоқ солди. Жим-жит.

— Дам олаётган бўлса керак ла'нати ғилай Кўп чарчаган кўринади,—деди сапёр.

Чап томондаги галлерейда ҳам шу аҳвол эди. Звонарёв японлар нега мина кўмишни тўхтатишди экан деб ҳайрон бўларди.

Аммо японларнинг ўзи ўз сирларини очиб қўйдилар. Туман йўқ бўлиш бланоқ истеҳкомга яна ҳамла бошланди. Японларнинг олдинги тизмалари зовурнинг бўйига келиб ётиб олган эди, кейингилари эса, зовур бўйига югуриб келиб, латта тиқилган қопларни зовур ичига ташлаб, яна қочиб кетар эдилар. Ўқчилар ёвга бомба ёғдирдилар, японлар писанд қилмас эдилар. Улар ҳамон пастга қоп ирғитаверар эдилар. Бир оздан кейин зовур ер блан текис бўлди.

Капонир туйнугидан қараб турган Звонарёв бу-

нинг нимага кераклигини тушिनолмасди. Ўқчилар ҳам турлича тахмин қилар эдилар. Бирнеча киши ўз хоҳиши блан зовурга тушиб, бир неча қопни кўтариб чиқишди, очиб қарашса—латта ва увада блан тўла экан.

Звонарёв солдатлар блан бирга қопларнинг ичини қараб турган чоғда японлар бирдан атака бошлаб қолди. Бу сафар улар зовур тепасига келиб тўхтамасдан, балки уч саржинча баландликдан юмшоқ қоплар устига сакрар эдилар; қопларнинг ўзи ҳам шунинг учун ишланган бўлса керак. Бир зум ичида зовур япон солдатларига тўлиб кетди, улар зовурнинг ичига бамбук шотиларни тиркаб, тепага чиқа бошладилар. Истеҳком тахлика остида қолган эди, чунки Звонарёвнинг биргина ротасига камида иккита батальон ҳужум қилганди. Аммо ўқчилар бўш келмадилар. Япон артиллериясининг жим туришидан фойдаланиб, улар ҳамла қилучи колонналарни рўпарадан туриб ўқ отиб кутиб олдилар. Сўнгра найзабозликка ўтиб, ёвни зовурга улоқтириб юборабердилар. Гнедих ва яна икки солдат ихота устига бир бочка керосинни думалатиб чиқдилар-да пастга иргитиб ташладилар. Бочка ёрилиб, ҳамма ёққа керосин оқиб кетди, сўнгра бирнеча қўл гранаталарини ташлаб-ёндириб юбордилар, бир лаҳзада бутун зовурни ўт олиб кетди.

Осмонга қалин тутунлар кўтарилиб, ғов ҳосил

қилди. Даҳшат ва зовур ичида гангираб қолган японлар устига пулемётлардан ўқ ёғдира бошланди.

Қўшни зовурда ҳам аҳвол шундай эди. Солдатлар тепадан туриб зовур тагида югуриб юрган японлар устига тинмай бомба ташлаб турар эдилар. Капонирдаги пулемётлар бетўхтов ишларди, тўртинчи взвод эса, олов денгизидан омон қутилиб чиққан японларни уриб ўлдирмоқда эди.

Истеҳкомда нима бўлганини билмаган японлар зовур ёнига ҳамон келишаверар эди, аммо олов ёнига келиб, даҳшат ичида туриб қолдилар, шу пайтда Шметилло пулемётлари ва тўплар уларни шипириб ташлар эди.

Қал'а батареялари истеҳкомнинг аланга ва тутун ичида қолганини кўриб, энди иш тамом деб ўйлаб, японлар устига ўнлаб замбараклардан ўқ ёғдира бошладилар, японлар тутдай тўкилди, қолганлари қочиб берди.

Звонарёв аччиқ тутундан нафаси бўғилиб гоҳ ихота устидаги ўқчиларга бошчилик қиларди, гоҳ капонирда аччиқ тутундан чала ўлик бўлиб қолган ва шафқатсиз суратда ёвни қиручи пулемётчилар ёнига югуриб борар, гоҳ орқа томоннинг мустаҳкамлигини билмоқ учун қўрага, казармалар ёнига югуриб келарди. Шметилло мустақил бўлишга ўргатган солдатлар ўз ишини пухта билган одамдай ишлардилар, уларнинг бир ўқи ҳам бекорга кетмас,

бир бомбаси ҳам беҳуда ташланмас эди. Ярадор бўлганлар штурм тугамагунча ҳеч қаерга кетмай-миз деб туриб олган эдилар, ўлганларнинг сони оз эди.

Солдатлар душманни қириб бўлиб, худди қийин бир юмушни адо этган одамдай юзларидан терларини артиб, вақтлари хуш кулишарди.

— Капитанимизнинг хотирасини яхши эсладик,—биттаси ҳам тирик кетмади...

— Қовурилган гўштнинг ҳиди босиб кетди-ку, — деди Гнедих, Звонарёв блан бирга кетатуриб.

Прапорщик часовойларни қўйдириб, қолган ҳаммани казарма ва потернага киритди. Ҳаммаёқни тутун босганидан фойдаланиб, отхонада ўт ёқишди, кундуз кунни одатда сра ўт ёқилмас эди. Бироздан кейин бакда сув қайнади, ўқчилар чойнак, кружкаларини тўлдира бошладилар.

Звонарёвни шарқий қисмнинг мудофаа бошлиғи генерал Горбатовский телефонга чақириб, истеҳкомда аҳвол қандай деб сўради. Прапорщик ҳамма гапни батафсил айтиб берди.

— Дарҳол ўт ўчирилсин, бундан буён бунга йўл қўйилмасин! — бирдан буюриб қолди генерал.

Прапорщик, генерал тушинмаган бўлса керак деб ўйлаб, ўт чиқиш сабабини яна тушинтира бошлади.

— Бу йўл биз японларнинг бир батальонча аскарларини қириб юбордик, — исбот этарди у.

— Қат'иян ман' этаман, — деди генерал дағаллик блан.

— Нима? Японларни қиришни ман' этасизми? — қайта сўради. Звонарёв.

— Қиришни буюраман, ўт ёқишни ман' қиламан, — та'кидларди генерал. — Ортиқ гапиришни лозим курмайман, — деди жаноби олийлари ва гапни тамом қилди.

— Утакетган ахмоқ! — сўкинди прапоршик. трубкини жойига илиб.

— Ким, жаноби олийлари? — деб сўради телефончи.

— Менинг бир танишим, — деб кулди прапоршик.

Японлар истехкомни яна мунтазам равишда тўпга тута бошладилар. Ўнбир дюмали бомбалар увуллаб учиб ўтиб, ерни ларзага келтириб портларди, юз йигирма миллиметрли тўпларнинг ўқлари чинқириб учар, олти дюмалилари гумбир-гумбирлаб урар эди.

Ҳаво очилиб, қуёш чарақлаб кетди, аммо бошига кўп машаққат тушган 3-нчи истехкомни ҳамон ёнғин тутуни қоплаб ётарди. Аммо ҳаёт булоқдай қайнарди. Ўқчилар аллақадан гармонь топиб келиб, гумбир-гумбир остида базм қурадилар. Звонарёв ўз бурчагида кечаги ва бугунги штурмлар

ҳақида узундан-узун маълумот ёзиб ўтирар экан, солдатларнинг базмини тамоша қиларди. Унинг ёнида ўтирган Гнедих айниқса мардлик кўрсатган солдатларнинг номини айтарди, аммо камтарлик қилиб ўз номини айтмасди.

Прапоршик маълумотни ёзиб бўлиб, сўнгра чўзилди. Боши ҳамон қаттиқ оғрир, кўнгли айнар, чарчаганидан кўзлари юмилиб кетарди. Мудради. У чодир орқасидан солдатларнинг «жаноб олийларимиз омон бўлсинлар!» деб бақирешларидан уйғониб кетди.

Звонарёв ўрнидан туриб улгурмаган ҳам эдики, инженер-полковник Рашевский блан бирга Кондратенко кириб келди.

— Истеҳком комендант сиз экансиз-да! — деди генерал. — Истеҳкомни бундай моҳир мудофаа қилишга ким раҳбарлик қилар экан деб ҳайрон бўламан! Истеҳкомнинг тўрт атрофини ўт ва тутун босган. Ана қўлдан кетди, мана кетди деб турган бир чоқда японлар тумтарақай бўлиб қочиб қолади.

— Менинг ролим икки-уч буйруқ бериш блан кифояланди холос. Японларни солдатларнинг ўзлари қувиб юборишди.

— Сизнинг камтарлигингизни биламан, Сергей Владимирович.

Звонарёвнинг бирдан боши айланиб кетиб, гандираклади ва зўрға туриб қолди.

— Сизга нима бўлди, бетобмисиз? — уни ушлаб қолди Рашевский.

— Кеча бир оз контузия бўлган эдим, — секин деди прапоршик.

— Жаноби олийлари икки соатча беҳуш ётдилар, япон штурм бошлаши блан икки солдат уларни қўлтиқлаб олиб чиқди, ишга бошчилик қилдилар, — изоҳ берди Гнедих.

Кондратенко миннатдорлик блан Звонарёвнинг қўлини сиқди, Рашевский ҳам унинг қўлини сиқди.

— Мен сиз жаноби олийларидан мени шу ерда қолдиришингизни сўрамоқчи эдим.

— Йўқ, бўлмайди, мен рози эмасман. Бошқа жойларда ҳам кераклигингиз бор. Қани, энди менга истеҳкомни кўрсатингчи, — илтимос қилди Кондратенко.

Прапоршик генерални потерна орқали капонирга олиб ўтди. Кондратенко ҳар қадамда бир тўхтаб, солдатлардан гап сўрарди. Кўпларини танир ва отларини ҳам билар эди.

— Уларни қаердан танийсиз, жаноби олийлари? — ҳайрон бўлди Звонарёв.

— Шметиллонинг ўқчилариними? Менинг дивизиямда булардан ўтган қаҳрамон йўқ. Игнатий Брониславовичнинг ўлган хабари штабга етганда истеҳкомнинг умри оз қопти дейишди. Смирнов япон ҳамласининг бир минг бир юз биринчи ва-

риантини тузиб чиқа бошлади. Аммо шметиллочилардан менинг кўнглим тўқ эди, шунинг учун ҳам резерв қисмларнинг бу ерга етиб келишини кутиб ўтирмасданоқ, Сергей Александрович иккимиз йўлга чиқиб келавердик, — дерди Кондратенко, потернадан ўтиб борар экан.

Шметилло вафот этган жойга етиб генерал бошидан фуражкасини олиб, чўқинди.

— Жойи жаннатда бўлсин. Мард солдат эди мардона ўлди!

Капонирда Звонарёв ниҳоятда ёмон бетошни кўрсатди, бетон атрофидаги шағалли тупроққа қараганда анча юмшоқ эди.

— Изми менда бўлганда Барминни бу ерга қаматдирардим-да, японлар капонирни портлатиб юборишларига қадар чиқармасдим, — деди Кондратенко. — Капонирни мустаҳкамламоқ учун қандай чора кўрмоқчисиз?—деб сўради Рашевскийдан.

— Ҳеч қанақа. Бу камчиликни ҳозир тузатиб бўлмайди.

— Бўлмаса капонирнинг устига тош ётқизиб, устини семонлаб ташлаш керак.

— Хўб бўлади, жаноби олийлари! — деди Рашевский.

— Сўнгра Кондратенко ҳамма ихоталарни айланиб чиқди. Японларнинг ишларига дурбиндан

қараб, сўнг, кетмоқчи бўлиб турган эди, бирдан яқин бир жойга Японларнинг кичкина бомбачаси тушиб ёрилди. Звонарёв ингради-да, бошини ушлаганича ерга йиқилди. Кондратенко унинг ёнига югурди. Прапоршикнинг ранги оқариб кетган ва беҳуш эди.

— Бунга нима бўлди? — ҳайрон бўлди генерал. — Шу арзимаган нарсага шунақами?

— Жаноби олийларининг бошига яна портлаш зарбаси келиб теккан бўлса керак, — деди югуриб келган Гнедих ва ўқчилар блан биргалашиб прапоршикни казармага олиб кириб кетди.

— Резерв келгунча ўзим командир бўлиб тураман, сиздан Сергей Александрович, капонирга тош ётқизишингизни сўрайман, — деди Кондратенко.

Истеҳкомга тайин этилган роталар етиб келгунча бир соатдан ортиқ вақт ўтди. Уша роталар блан янги комендант Ржевусский ҳам келди. Кондратенко истеҳкомдан жўнаб кетаётган пайтда Гнедих унинг ёнига келди.

— Бир ойдан бери шу ердан қимирламай ётибмиз, жаноби олийлари, битлаб кетдик, ҳаммаёғимиз кирлаб, харишлаб кетдик. Рухсат этинг, ҳаммомга тушайлик.

— Хўб, бир ҳафта дам олинглар, кейин яна позицияга юбораман.

— Минг раҳмат!—деди солдат, хурсанд бўлиб.

Қош қорайганда шметиллочилар ҳамма ўлжаларини кўтариб, Звонарёвни замбилга солиб, истеҳкомдан кетдилар.

Звонарёв учун миналар уруши шу блан тугади.

АРТУРНИНГ СЎНГГИ ҚУНЛАРИ

Порт-Артурнинг қамал этилганига қарийб ўн бир ой бўлди. Саккиз ой бўлдики, қал'анинг ташқи дунё билан алоқаси узилган; беш ойдан бери қал'анинг олдинги томондаги фортлари учун шиддатли жанглар борарди. Уёғини суриштирганда, японларнинг қамал тўплари бу фортларнинг бариши ўққа тутавериш, ер билан текислаб юборган эди. Аммо бу ҳаробалар учун ҳам жанг сра пасаймасдан давом этарди. Очлик, зангла, тиф ва бошқа балолар ҳукм сурган қал'а гарнизони кундан-кунга камайиб борар эди. Шундай бўлишига қарамай, қал'анинг ҳали ҳаёт ҳимоячилари сон жиҳатдан устун турган ёвга мардона бардош берар эдилар.

2 декабрьда 2-нчи фортда генерал Кондратенко ўлдирилди, уни «Порт-Артур мудофаасининг юраги» дердилар. Унинг қуруқликдаги мудофаа бошлиғи мансабига сотқин ва хонин немис генерал Фок

минди. У, японлар блан тил бириктириб, кўп деганда икки ҳафта ичида рус қал'асини японлар қўлига топширмоқчи бўлган эди. Бунинг учун даставвал у гарнизон миқдорини икки ҳисса камайтирди.

— Одам кўп бўлган жойда юқумли касалликлар кўпаяди, талафот ҳам кўп бўлади албатта. Фақат хоинларгина гарнизонлардаги аскарларнинг сонини кўпайтирадилар, — деб уқдирарди доим Стессельга.

Иккинчи фортнинг аҳволи айниқса ёмон бўлсада, унинг гарнизони кўп қисқартилди. Японлар фортнинг олдинги зовурига маҳкам ўрнашиб олиб, брустверни қўпориб юбориш учун куну-тун тинмай ҳозирлик кўрардилар. Японлар контрэскарп галлерейасининг олдинги қисмини ҳам эгаллаб олган эдилар. Фортга ўнбир дюмали снарядлар ёғдирилар, орқа томондаги казармалар эса, бузилиб-ёрилиб кетганди.

Бешинчи декабрь тонготаридан фортда сустотишма бошланган эди. Гарнизон орқа томонидаги казармага беркинган, ихоталар устида фақат часовойлар қолган эди. Ҳаво очиқ, қуёш чарақлаб ёнарди. Узоқ вақтдан бери қамалда ётиб чарчаган солдат ва матрослар орқа томондаги хандаққа чиқиб қуёшда исиниб ўтирар эдилар. Фортнинг янги коменданнти штабс-капитан Қвани ҳам

шу ерда эди. У госпитальдан яқинда чиққан, ёғоч таяниб юарди.

Кванц потернага тушди-да, хароб қолга келиб қолган контрэскарп галлерейасига ўтди. Ҳатто кундуз кунлари ҳам буер қоронғи бўларди.

Жаноби олийлари, бу ерга тўп олиб чиқиб, японнинг тўғрисидадан отиб бериш керак, эди-да!..— деди штабс-капитанга, Блохин.

— Менга насиҳат берадиган ўзинг кимсан? — аччиғи келди офицернинг.

— Бомбардир — лабораторист Блохинман, фортда мина ишларини бошқараман.

— Ҳа-а-а! Қандай қилиб минёр бўлиб қолдинг?

— Ўзим хоҳладим. Бу ерга прапоршик Звонарёв блан бирга келган эдим.

— Майли, айтганинг бўлсин, аммо чаққонроқ бўл, японлар фортни портлатиб юбормоқчи.

Чорак соатдан кейин Блохин ўқчи ва матросларнинг ёрдами блан галлерейага элликбеш миллиметрли тўпни судраб келди-да, худди ихотанинг ортига ўрнатди.

— Туёғингни шиқиллатиб қол бу ердан, пиёдалар, — деб буюрди у.

Янги пайдо бўлиб қолган командирга солдатлар хайрон бўлиб қараб қолишди.

— Кўтар ўзинг бу ердан ашқол-дашқолингни тезроқ, бўлмаса адабингни бериб қўямиз, — жавоб қилишди ўқчилар.

Блохин индамасдан ихота устидаги қопларни тушириб, тўпнинг тумшуғи учун туйнук оча бошлади. Японлар буни билиб қолиб, бирнеча бомба ташлаган эди, ўқчилар уни осмонда ушлаб олиб, яна японларнинг ўзига иргитдилар.

Блохин тўпни ўрнатиб бўлиб, ўзи мўлжалга олди-да, японлар устига бирнеча ўқ узди. Японлар орасига саросималик тушди, улар дод-фар'ёд қилиб галлерейани ташлаб қоча бошладилар. Блохин, ёвнинг ҳовлиқиб қолганини кўриб, кетма-кет ўқ узар, устидан граната иргитар эди.

— Қани, юрларинг кетимдан атакага! — деб бақирди ўқчи унтер-офицери ва хабар этилган ихотанинг устига югуриб чиқди, унинг кетидан солдатлар югуришди. Блохин, юзидаги терни арта-арта тўп ёнида қолди.

Ўқчилар контрэскарп галлерейасидан ўтиб хароб этилган капонирга чиқдилар, у ердан зовурга ўтиб, японларнинг мина кўмилган галлерейаси олдидан чиқиб қолдилар. Ёв бироз ўзига келиб ва русларнинг оз эканлигини билиб, ҳамла қилиб қолди. Бир зумда ўқчилар найза сб ҳалок бўлди, шундан кейин японлар контрэскарп галлерейасига бостириб кирдилар, бу ердан форт ичидаги казармага бостириб киришга интилардилар.

Аммо Блохин бўш келмади. У тўпдан бетўхтов ўқ уза бошлади. Тор галлерейда битта ҳам ўқ бекор кетмас эди, ҳар снаряд ёвнинг устига бориб

тушарди, японлар капонир томонга қараб қоча бошлашди. Японлар у ерда пулемёт ўрнатмоқчи бўлишган эди, Блохиннинг тўпи бир лаҳзада уларни сидириб ташлади. Тўп ўти панаси остида ўқчилар яна капонирга силжиб бордилар-да, турпоқ солишган қоплардан ғов ясаб элдилар.

Русларнинг бу дадил ҳаракатлари японларни ўз резервларини иккинчи фортга тезроқ келтириш ва олдинги ихота остидаги минани тезроқ портлатишга мажбур қилди. Айни вақтда улар контрэскарп галлерейасига кириш олдига тоғ замбарагини ўрнатдилар. Блохин уни олдин кўрмаган экан, японлар энди биринчи ўқ узишлари бланок у ўз тўпи олдига югурди. Японларнинг снаряди тўпчилардан ҳеч кимга тегмай, баланддан ўтиб кетди.

Ер тагида замбаракбозлик бошланди. Қоронғи галлерейя ичида тўплардан отилган ўқлар ялтиллаб чиқарди. Замбараклар гумбирлар, граната ва шрапнильлар даҳшатли сураатда визиллаб учиб ўтарди. Ўқчилар ерга ётиб олишган, Блохиннинг якка ўзи жанг қиларди. Аммо бомбардир бўш келмасди, бирнеча марта бошлаб ўқ узгандан кейин душман тўпи жим бўлиб қолди. Икки томондан ҳам отишма тугади.

Блохин, ёвнинг тўпини ишдан чиқариб бўлиб, ичкари казармага қайтди. Казарма ичидагилар ҳовотирда эдилар. Ўқчи ва матрослар японлардан шубҳаланиб қолган эдилар: японлар олдинги зо-

вурдаги ишларини тўхтатиб, ўз солдатларини орқа томонга олиб кетган эдилар.

— Олдин минани портлатиб, кейин штурм бошласа керак,—деган фикрга келишди ўқчилар.

Кванц ҳатто ихота ёнидаги часовойларни ҳам олдириб, фақат ичкари казарма ёнига қоплардан ясалган ғов олдидагиларни қолдирди. Форт гарнизони милтиқларни бўлишиб олдида, штурмни қайтаришга ҳозир бўлиб турди.

Японлар фортни ва унинг атрофини ҳамма тўпларидан мунтазам равишда ўққа тутта бошлади. Истеҳкомга снарядлар дўлдай ёға бошлади. Ҳаммаёқ яксон ва вайрон бўлиб кетди. Ўзи кичкина, унинг устига Фок томонидан икки баравар қисқартирилган гарнизон тобора камайиб борарди. Мудофаанинг шарқий участка штаби билан бўлган телефон алоқа узилиб, форт яккаю-ёлғиз ўзи қолган эди.

Кундуз куни соат бир яримда олдинги ихота устидан бирдан қопқора тутун осмонга кўтарилиб, даҳшатли портлаш бўлди. Унинг кетидан яна ва яна портлади. Хароб бўлиб қолган казематлар, потерналар, контрэскарп галлерейлари, казармалари бирин-кетин қулай бошлади. Гарнизонни даҳшат ва ваҳима босди. Қазармалардан югуриб чиқаётган солдатлар япон аскарларининг колоннасини кўриб қолдилар. Японлар фортга олдинги ихотани портлатиш натижасида пайдо бўл-

ган катта ораликдан ўтиб кирган эдилар. Ўқчи ва матрослар команда кутмасданоқ душман устига отилдилар. Ичкари қўранинг торгина саҳнида муштлашиш бошланиб кетди. Японлар томонига ҳадеб янги аскарлар келаверди, руслар ичкари казармага чекинишга мажбур бўлдилар.

Ҳужум остида қолган фортга қўшни батареялар мадад бера бошладилар. Улар фортнинг япоилар келган томонини даҳшатли ўтга тутиб, уларнинг чекиниш йўлини тўсиб қўйдилар. Бу ҳол гарнизонга ўз кучини тўплаб, атака бошлашга имкон берди. Тирик қолган ўқчи ва матрослар ёв устига бомба иргитиб, найзабозлик бошлаб юбордилар. Ёв қириб ташланди. Форт руслар қўлида қолди.

Тирик қолган ўқчи ва матрослар часовойлар қўйиб, казармада тўпланишди, уларнинг сони элликтадан ошмас эди.

— Энди нима қиламиз, оғайнилар?—деди матрослардан бири.

— Нима қилардик, ҳаммамиз бирга бўлишимиз керак, — соддагина қилиб, деди, соқолдор ўқчилардан бири. — Қоронғи тушгунча туриб берамиз, кечаси мадад юборишар.

Иккинчи фортда портлаш юз бериши бланоқ, мудрофаанинг шарқий участка бошлиғи генерал Горбатовский бу тўғрида Фокка хабар қилди. Фок дарҳол шарқий фронт штабига етиб келди.

— Иккинчи фортга дарҳол мадад юбориш ке-

рак, — деди Горбатовский — менинг ихтиёримда «Победа» ҳамда «Полтава» кемалари матросларидан тузилган рота бор.

— Улар то фортга етиб боргунча ярмидан кўпи йўлда қирилиб кетади. Матросларнинг қонини беҳуда тўкдириш ярамайди-да! Бунақа ишларни марҳум Кондратенко яхши кўрарди! Бир оз сабр қилиш керак.

— Аммо японлар сабр қилмайди-да! Улар фортга бетўхтов ҳамла қилиб турипти! Шу беш ой ичида форт жуда қимматга тушиб кетди.

— Форт ёнида японлар ўн баравар кўп талафот берди, — эътироз билдирди участка штаби бошлиғи капитан Степанов.

— Ундай бўлса форт ўз бурчини бажариб бўпти.

Қоронғи тушишдан олдин матросларнинг бир қисми фортга юборилган эди, японларнинг тўплари уларни тарқатиб юборди.

— Шундай бўлади деб мен айтмабмидим! — дерди Фок.

Кечки пайт. Японларнинг янги асқарлари ишга солинди, улар форتنинг деярлик ҳамма ерини эгалладилар. Оз қолган гарнизон, мардона жанг қилиб, ички казармани сақлаб туrolмади, аммо уларнинг руҳи тушмаган эди, улар фортни ўзимиз сақлаб турамиз, фақат одам юборсангиз бўлгани деб штабдан ўтинар эдилар. Бу ҳақда Фок шта-

бига хабар қилишди. Генерал қаҳрамонларни бе-
фаҳм ахлоқлар деб сўкди-да казармалар портла-
тилсин, форт ташлаб чиқилсин деб буюрди.

Солдатлар буни эшитиб газабланиб кетишди.

— Японлар эртадан бери уриниб бизни уриб
чиқаролмади. Нега энди фортни бекорга ташлаб
кетар эканмиз?

— Бошлиқларнинг буйруғи шу, — деди Кванц.

— Қайси бошлиқларнинг бўйруғи: рус бошлиқ-
лариникими ё японларникими? — олдинга суқи-
либ ўтди Блохин. У бир кунда икки марта ярадор
бўлган эди, боши ва чап қўли хилмахил латта
блан боғланган эди.

Кванц унга жекириб бермоқчи эди, солдатлар-
нинг важоҳатини кўриб, индамай қўяқолди.

— Генераллар хонлиқ қилмоқда! — давом эт-
ди Блохин, — ким кетса кетаверсин, мен шу ер-
да қоламан.

— Мен ҳам сен блан қоламан, — мен ҳам, мен
ҳам...—ҳар томондан овоз чиқди.

— Билганларингни қилинглар, биз кетамиз,—де-
Кванц. У блан гарнизоннинг озгина қисми кетди.

Қолган солдатлар фортнинг ҳар ерига, казарма-
ларга, потерна, контрэскарп галлерейасига мина
кўма бошладилар; улар штурмнинг энг кейинги
дамида фортни ўзлари кўпориб юбормоқчи эди-
лар. Ишга Блохин бошчилик қилар эди.

Японлар фортнинг ўзлари эгаллаб олган жойларига ўрнашар ва кечаси узил-кесил штурм қилиш учун янги резервлар келтирар эдилар.

Ўқчи ва матрослар фортининг ҳар ерига тарқалишиб, Блохиннинг командаси остид милтиқдан суствик блан отар эдилар. Японлар томонида шовқин соат сайин зўрайиб борар эди, аммо Блохин бунга эътибор бермас эди. Кўмилган миналарнинг иплари бир ерга келиб тўпланиб, электр симига боғлаб қўйилган эди. Японлар штурм бошлаганда ток юборилса бас, — японларнинг ҳаммаси форт харобалари тагида қолиб ўлар эди.

Ярим кечада Блохин ҳувиллаб қолган фортни айлангани кетди. Контрэскарп галлерейсида «Паллада» кемасидан келган икки матрос японлар блан бомба ташлашиб туришар эди. Бу ер узоқ бўлгани учун электр сими тортилмаган эди, фақат пиликлик патронлар ўрнатилган эди.

— Билиб қўйларинг, йигитлар, лаънати ғилайлар бостириб келиши бланоқ, шошилмай чекинларинг-да, деворга кўмилган пиликларни ёндираверинглар. Орқа томондаги зовур кўприги ёнида йиғилишамиз, — огоҳлантирди Блохин.

— Офицердан фарқинг йўқ, — ҳазиллашди матрослар.—фақат елкангда олтин погонинг йўқ халос. Ҳа дегунча мушт ҳам солиб қоларсан.

— Ҳар ишнинг тартиби бўлиши керак, бўлмаса япон ҳаммамизни пашшани ўлдиргандай ўлдириб

ташлайди, — давом этди Блохин. — Казарма ёпидаги кўприкдан буёққа! деб бақирдимми тездан югурларинг, портлаганда бирон нарса босиб қолмасин.

Офицерлар казематига қайтиб, шишанинг тагида қолган арақни ичди-да, энди чиқиб кетмоқчи бўлиб туриб эди, телефон жаранглаб қолди. Казематнинг бир бурчагида ҳамманинг эсидан чиқиб қолган аппаратни кўриб ажабланди.

— Вой аблаҳларей, қазнага қарашли буюмни ташлаб кетишавериптия! — деди сўкиниб ва телефон трубкасини қулоғига тутди.

— Ким телефонда?—кимнингдир баджаҳл товуши келди.

— Иккинчи форт коменданти бомбардир — лабораторист—Филипп Блохин.

— Сен ахмоқни ким комендант этиб тайинлади? Жаноби офицерлардан биронтасини чақир!

— Унақалари бу ерда йўқ.

— Мен блан бундай беадаб гапиришга ким ҳуқуқ берди?

— Кечирасиз, жаноби олийлари, сизнинг мансабингизни телефондан кўролмай турибман, — мазак қилиб деди Блохин.

— Генерал Горбатовский гапиради. Нега форт шу маҳалгача қўпорилмади?

— Японларнинг ҳужум бошлашини кутиб ту-

рибмиз. Келсин, бирга портлатиб юборамиз, жаноби олийлари!

— Ҳозирнинг ўзида портлатиб юборишни буюраман, акс ҳолда ҳаммаларингни судга бераман!

— Жудаям қўрқитманг, қўрқмаймиз, — деди Блохин ва телефон симини узиб қўйди. — Ана энди тўйгунигча бақиравер! — деб сўкинди.

Бир оздан кейин осмонда ракета ёндирилди, шу ондаёқ японлар ҳар атрофдан «банзай» деб қичқириб, шўри қурган фортга ёпирилиб кела бошладилар. Энг кейинги штурм бошланди. Блохин югурганича потернага чопди... Унинг тўғрисида солдат ва матрослар югуриб келмоқда эдилар.

— Ҳамма пиликларни ёндирдик, — дейишди улар.

Фортнинг ҳар томонидан бирин-кетин портлаш гумбирлади. Галлерия блан потерна гумбир этиб қўпорилди, штурм қилган япон колонналари хароба остида қолиб кетди. Қазармани тутун ва тўзон босди. Блохин кўприкка югуриб борди-да, икки томондаги зовурларни қўриқлаб турган ўқчиларни чақирди. Ўқчилар кўприкнинг нариги томонига ўтиб олгач, Блохин рубильникни босди. Осмонга ҳайбатли аланга кўтарилди, даҳшатли портлаш ҳаммани ларзага келтирди. Портлаш зарби Блохинни улоқтириб йиқитди. Унинг ёнида бомба парчаси тегиб ярадор бўлган матрос чинқариб

ётарди. Фортнинг бошқа ҳимоячилари ўзларини панага олишга улгурган эдилар.

Портлаш босилгандан кейин Блохин ўрнидан туриб, усти-бошини қоқди-да, фортнинг ёнидаги Куропаткин Люнетига югурди. Бу ерда бирнеча матрос ва ўқчи қолган эди, қолганлари харобалар остида қолиб ҳалок бўлиб кетган эдилар. Шундай қилиб, бешинчи декабрьда 2-нчи форт таслим бўлди.

Яна икки ҳафта ўтди. Генерал Фокнинг хийла-найрангларига қарамай, Артурнинг фортлари ҳамон бўш келмас эдилар. Унинг фортларни бўшатиб чиқиш ҳақида берган буйруқлари бажарилмас эди, шунинг учун японларга уларнинг ҳар бирини жанг қилиб олишга тўғри келар эди. 3-нчи фортни матрослар қўриқлар эди.

— Яхшилаб қулоқ солларинг, йигитлар, японлар ҳали қазиб ётиптими, йўқми, — деб буюрди учинчи форт комендант лейтенант Акинифиев. — Қазишдан тўхтадимми, дарҳол олдимга югуринглар.

Японлар фортнинг олдинги зовурини эгаллаб олиб, капонирдан потернага борадиган йўлнинг икки томонига мина кўмиб, ихотани қўпориб юбормоқчи эдилар. Руслар бунга йўл қўймаслик учун улар ҳам мина кўмишга киришдилар, аммо уларда

бу иш суст борарди. Сапёрлар йўқ эди, ерни оддий солдат ва матрослар қазирди. Сапёр поручиги Мокриевич ичкариги казармада беркиниб ўтиришни афзал кўрарди. Фортда «Севастополь» броненосидан келган матрослар хизмат қиларди. Гарчанд лейтенант қал'а жанги қодаларини билмаса ҳам, матросларнинг ёрдами блан қўранинг орқа томонига хандақ қазиттирди-да, бостириб келган японларга шу ердан туриб қаршилиқ кўрсатди.

13 декабрь тонгидан японлар фортни катта замбараклардан ўққа тута бошладилар. Унинг устига японлар форт атрофидаги хандақларга мина аппаратлари ўрнатиб, ичкари қўрага мина ёғдира бошладилар. Матрослар потернага кириб беркинган эдилар, броқ мина ёрилиб, потерна қулаб тушди, потерна ичидаги одамлар тириклайин кўмилиб қолдилар.

Буни кўриб қолган Акинфиев бирнеча ўқчи ва матрослар блан уларни қутқаришга югурди. Аммо яна мина ёрилиб, уларни ҳарёққа чочиб ташлади. Қулоғи гаранг бўлган лейтенант казармага қайтди-да, ҳаяжон ичида Мокриевичдан потернада қолганларни қандай қилиб қутқариш мумкин деб сўради.

— Бу нарса бизнинг қўлимиздан келмайди. Гарнизон кучларини штурмни қайтаришга сақлаш ке-

рак. Японларни қувиб юборсак, кейин уларни қазиб олишга уришиб кўрамиз.

Лейтенант бунга рози бўлмади, ўз матрослари орасидан бир нечасини олиб, японлардан ихтиёт бўлиб, харобаларни қазий бошладилар. Иш жуда секин борар эди, шундай бўлса ҳам, кечга қадар олтмиштacha кишини қазиб олишди, уларнинг ярми соғ, ярми майиб эди.

Совуқ ва очик кун кетидан қоронғи, туманли тун келди. Форт ҳимоячилари тун қоронғисидан фойдаланиб, бузилган, ёрилган ва шикаст еган жойларни тузатишга киришдилар. Патернани бутунлай кўмиб ташлашга қарор қилдилар. Ҳар эҳтимолга қарши девор ва шифтларига мина кўмдилар.

Японлар ҳам ихота остида тинмай ишлаб, миналарни тезроқ кўмиб бўлишга шошилар эдилар.

Туманли тонг отди. Тўсатдан гумбир отганда солдатлар казармаларда чой ичиб ўтирар эдилар. Турпоқ, бетон, тошлар ёгилди, ичкари қўрани аччиқ тутун босиб кетди. Акинфиев солдат ва матросларни казармадан олиб чиқишга уринган эди, броқ чиқишга уринганлар ўт ичида қолиб ҳалок бўларди.

— Ўзим бошлаб бериб, уларга намуна бўлишим керак,— деди лейтенант ва эшикка қараб юрди.

Шошманг, жаноби олийлари! Беҳуда ўлиб

кетишнинг нима кераги бор! — дейишди унга матрослар. — Япон фортга бостириб кирганда отишма тўхтайди, ўз одамларини ўққа тутмайдик, ахир, ўшанда биз уларни матросчасига, найза блан кутиб оламиз.

Бу таклиф тўғри эди, лейтенант қайтди.

Бирнеча минут ўтди, бомбардимон ҳамон давом этади. Снарядларнинг гумбирлаб ёрилишидан казематларнинг шифтлари ларзага келарди, аммо ҳали ҳам маҳкам турарди, фақат сири кўчиб тушарди.

— Жаноби олийлари, япон олдинги нҳотага чиқиб олиптику! — деб бақирди матрослардан бири казармадан бошини чиқариб қараб.

Акинфиев ўқ ёғилиб туришига қарамай, ичкари кўрага чиқди. Японлар снаряд тушиб пайдо бўлган чуқурнинг атрофига тупроқ блан тўлдирилган қоп термоқда эдилар. Уларнинг ба'зилари ўз снарядлари остида қолиб ўлар, қолганлари эса, ишни давом этдираверар эдилар. Матрослар уларни ўққа тутиб, бомба иргита бошладилар. Шу онда казарманинг худди эшиги ёнига икки снаряд тушиб, гумбирлаб ёрилди, руслар яна казарма ичига қайтишга мажбур бўлдилар. Улар кегидан японлар югуриши блан, тўплар отишдан тўхтади.

— Менинг орқамдан олға!—деб команда берди Акинфиев матросларга. Найзобозлик бошланиб кетди.

Японларнинг батареяси денгизчиларнинг атакага ўтганини кўриб, фронтни яна ўққа тута бошлади, ҳам русларни, ҳам ўз аскарларини қира бошлади. Тирик қолган матрослар лейтенант блан бирга казарма дарвозасига қараб чекинишди.

— Ажал блан ҳазиллашманг, дўстим, — деди Мокриевич, уларнинг ёнига келиб. — Бари бир оқибатда ютқазасиз бевақт ўлиб кетасиз. Горбатовский солдатларни аяшни ва заруриятсиз атака қилмасликка буюрди.

Қисқаси, фронтни мудофаа қилмасликми?

— Бундай бўлмаса ҳам, шунга яқинроқ. Мен ўз сапёрларимга ашқол-дашқолларингни йиғиштиравер деб буюрдим... Кечасигача туриб, қоронғида жўнаб қоламиз...

— Ахир, фронтни бундан буён ҳам мудофаа қилиш мумкинку!..

— Бошлиқларимизнинг режаси бошқачароқ бўлса керак...

Қал'а мудофааси шарқий фронт бошлиғининг фортни қаршилиқ кўрсатмасдан ташлаб чиқиш ҳақидаги телефонограммасини ўз кўзи блан кўрмагунча ишонмади. Телефонограмманинг мазмуни бир зумда бутун гарнизонга ма'лум бўлди.

Шу маҳалгача зўр матонат блан мудофаа қилиб келган русларнинг энди фортни сра қаршилиқ кўрсатмасдан ташлаб чиқиб кетишларига японлар

ишонишмас эди. Улар руслар яна бирон маккорлик қилса керак деб, илгари силжишга қўрқиб, казарма ва зовурни ҳамон ўққа тутар эдилар.

Кечки пайт «фронтни мудофаа қилишнинг ориқ имконияти йўқлиги» учун, уни ташлаб чиқиш тўғрисида очиқ буйруқ келди.

— Бу хонлик!—деб куйинар эди Акинфиев,—биз яна мудофаа қилишга қодирмиз.

— Бошлиқларнинг амрига қарши туриб бўлармиди! — деди Мокриевич.

Шундан кейин Акинфиев Горбатовскийга ўз номидан э'тироз ёзиб матрослардан биридан бериб юборди. Бунга жавобан Шарқий фронт штабига келиш тўғрисида буйруқ олди.

Акинфиев штабга кетай деб турганда матрослар ундан:

— Биз нима қилайлик, жаноби олийлари? — деб сўрадилар.

— Мен қайтгунимча, ўқчи ва сапёрлар фортни ташлаб кетсалар ҳам, сизлар ҳеч қаерга қимирламай туринглар!

— Хўб бўлади, жаноби олийлари, шундай қиламиз!

Штабда Горбатовский лейтенантни махтаб юборди. Фортни мудофаа этишда кўрсатган мардлик ва маҳорати учун ташаккур билдира бошлади.

Агар гарнизоннинг ҳаммаси денгизчилардан иборат бўлганда эди, 3-нчи фортни ташлаб кетиш

ҳақида гап ҳам бўлмасди, аммо ўқчилар анча чарчашган ва илгариги чидамлари қолмаган,— дерди генерал. — Шу сабабдан мудофаа масофасини қисқартиш ва хароб ҳолига келиб қолган, мудофаа қилишнинг иложи қолмаган фортларни ташлаб чиқишга қарор қилинди. Буларнинг қаторига учинчи форт ҳам киради.

— Мен у ерни яна бир ҳафта ушлаб тура оламан,— деб ишонтирарди Акинфиев.

— Сизнинг матросларингиз бошқа жойда керак бўлади. Менинг буйруғимни албатта бажаришингизни ўтинаман.

— Хўб бўлади!

Фронтга кетатуриб йўлда лейтенант ўз матросларини учратиб қолди. Улар форт ташлаб чиқилди деб айтишди.

— Қазарма бутун қолаверди-я... Фақат йўлакда битта думолоқ минани портлатишга улгурдик халос, шунда ҳам поручик бизни сўкиб берди,— деди унтер-офицер.

— Менинг буйруғимсиз нега фортни ташлаб кетдинглар?

Матрослар унга ҳайрон бўлиб қараб қолишди.

— Телефонда сизнинг номингиздан штабга йиғилинглар дейишди, штабга қараб кетаётирмиз.

Акинфиевнинг боши гаранг, аммо энди ҳечнарсани қилолмас эди.

Японлар русларнинг фортдан кетганларини пайкамай қолдилар, эртаси кун и кечқурун уни эгаллашга киришдилар.

16 декабрьга бориб мудрофаа линиясидаги фортлардан руслар қўлида фақат 3-нчи истеҳком қолди. Истеҳкомда биронта тўпчи қолмаган эди.

— Лепёхин, ёнингга бешта одам олиб 3-нчи истеҳкомга бор. Ўша ерда артиллерия бошлиғи бўласан,— деб буюрди Борейко, фейерверкер Лепёхинга.

Соқолдор фейерверкер честь бердида, ўз каземтига қараб кетди. Ўз ёнига солдатларни тўплаб, олинган буйруқни айтди.

— Ким боради мен блан?

Солдатлар оғир уҳ тортиб, индамас эдилар.

— Батареяда бемалол кунимиз ўтарди, уруш охиригача шу ерда қолармиз деб ўйлардик, йўқ, энди аллақандай учинчи истеҳком чиқиб қопти,— ахир деди солдатлардан бири.

— Худонинг амри-да!— деди Лепёхин.

Ҳар ҳолда улар орасьдан беш киши чиқди. Жўнаб кетишдан олдин диндор Лепёхин бирнеча марта фотиҳа ўқиди, кейин инжил ва солдатлар кўпроқ ҳурмат қиладиган, иконни олиб олди. Солдатлар батареядан чиқиб кетаётганларида Борейко уларни чақириб олди.

— Зиёратга боришга йўлландиларингми дейман?

— Худди шунақа, отландик. Учинчи истеҳкомда сизнинг дуойи жонингизни қилиб ётамиз, жаноби олийлари, — деди Лепёхин ҳам ҳазиллашиб.

— у ер жуда хавф-хатарли жой, бизнинг Тоғимизга иснод еткизмаларинг тагин!

— Қўрқиб қочганларингни билсам ҳаммангнинг каллангни узиб ташлайман! — насиҳат берди Борейко.

Тўпчилар истеҳкомга кечқурун етиб бордилар ва комендант Спредовнинг ҳузурига кирдилар.

Лепёхин одамларини казармага жойлаштирди-да, артиллерия қуруллари блан танишгани кетди. Артиллерия 1877 йилда чиқарилган поршеньли икки дала тўпи, карнайининг ичи текис бир хитой тўпи ва майда калибмли бирнеча денгиз тўпчаларидан иборат эди.

Истеҳкомнинг олдинги қисмини японлар эгаллаб олган эдилар. Лепёхин артиллерия блан яхши танишиб бўлиб, тўпларни ихота бўйига ва орқа томондаги зовурга ўрнатди-да, уларнинг ҳар бирига ўз одамларини командир қилиб қўйди. Бу одамларга ўзи ишонарди.

— Буйруқ берилмасдан туриб отма, яхшилаб мўлжалга олиб от, снаряд бекор кетмасин, — насиҳат берарди тўпчиларга.

Ўчинчи фортдаги сингари, японлар бу ерда ҳам форتنинг ичини миномётлардан ўққа тутар эдилар. Шунинг учун часовойлардан бошқа ҳамма одамлар ичкари қўрага кираверишдаги жойга беркинган эди. Истеҳком коменданти Спредовнинг ўзи ҳам шу ерга жойлашди, фельдфейбельлардан чиққан зауряд—прапоршikleri ўқчилари блан қўра зовурина қўриқлашга юборди.

17 декабрь куни олдинги ихотанинг портлашини кутиш блан ўтди, аммо японлар шошилмас эдилар. Кечки пайтга бориб японлар истеҳкомни ўққа тутишни тўхтатдилар. Икки томон суст милтиқбозлик қилиб турар ва бир бирларига бомбача иргигишарди.

Қоронғи тушгандан кейин ихота устида бир япон пайдо бўлиб, рус тилида қичқирди:

— Ҳой ялангоёқлар, таслим бўлинглар! От гўшти жонларингга теккандир, окопда совқотиш ҳам бизнинг жонимизга тегди. Урушни тугатайлик. Генералларинг бутун қал'ани, ундаги ҳамма солдатларни сотиб юборди-ку, ахир!

— Вой сен оғзи тиртиқ ла'натией! — деб милтиқларини ўқталган эди ўқчилар, аммо япон дарҳол ғойиб бўлди.

Кейин рус окопларига хитобнома боғланган тошлар келиб туша бошлади. Хитобномаларда японлар русларни яна таслим бўлишга да'ват этар эдилар.

— Қасам ичганимиз, бут ўпганимиз эсларингда бўлсин, йигитлар, бир томчи қонимиз қолгунча истеҳкомни ҳимоя қилмоғимиз керак,—деди Лепёхин тўпчи ва ўқчиларга.

Тун осойишталикда ўтди. Японлар мина гал¹ лереяларида тинмай ишлар эдилар.

Эрталаб дукур-дукур тамом бўлди. Спредов ҳамма одамни истеҳкомни орқа томонига олиб ўтиб қўйди, олди томонда фақат бир-икки часовой қолди. Тўпчилар тўпларни ўқлаб ҳозир турдилар. Лепёхин тўпчиларга насиҳат берарди:

— Айиқ полвоннинг¹ гапини унутмаларинг «Тоғимиз номига иснод етказмайлик, японнинг тумшуғига тушираверларинг!» деган эди-я!

Эрталаб соат тўққизда, фронтда жимлик ҳукм сурган пайтда бирин-кетин иккита зўр портлаш эшитилди. Потернанинг икки томонидаги олдинги. ихота чўкди-да, потернанинг бетон—деворлари очилиб қолди. Японлар дарҳол истеҳкомни ўққа тута бошладилар. Гарнизон казармага беркинди. Лепёхин ўз одамларини орқа томондаги зовурга олиб ўтди. Бир оздан кейин снарядларнинг бири потернанинг олди томонига тушиб, бетонни ёриб ўтди-да, бинонинг ичига кириб ёрилди. Айни вақтда шу ерда тўплаб қўйилган бомбалар ҳам ёрилиб кетди. Портлаш зарбидан потерна қулаб тушди,

¹ Борейкони солдатлар суюб «айиқ полвон» дердилар.?

истеҳком командири ва гарнизоннинг аксари қисми ҳалок бўлиб кетди. Ичкари қўрага кириш йўли ҳам беркилиб қолган экан.

Японлар штурм бошладилар. Улар ҳечқандай тўсиққа учрамай, ичкари қўрани эгалладилар-да, икки четдаги зовурлардан ўтиб, истеҳкомнинг орқа томонига чиқдилар. Гарнизоннинг бутун қолган қисми қамалиб қолган эди. Гарнизоннинг қандай аҳволга тушиб қолганини ҳаммадан олдин Лепёхин фаҳмлади. Инжилни олди-да чўқинди.

— Ажалимиз етди, оғайнилар, — деди у, ўз одамларига.

Тўпчилар инжилни ўпишди-да, қўлларига милтиқ олишди.

— Қани, буюр, улуғимизсан.

Лепёхин солдатларни казарма деразалари ёнига қўйиб, ўзи эшик ёнига жойлашди. Наридека қоп босиб, иҳота ясадилар-да, пулемёт ўрнатдилар. Казарма ва потернада ҳаммаси бўлиб юзтача одам тирик қолган эди. Аммо уларнинг кўпи ярадор, майиблар эди. Ишга яроқлилари қирқтадан ошмас эди.

— Таслим бўл, рус! — деб қичқирарди японлар, бунга жавобан руслар ўқ узар эдилар.

Японлар дала тўпларини яқин келтириб, казармаларни ўққа тута бошладилар. Аммо бу бомбардимонга бетон чидаш берди. Солдатлар деразалар

ўртасидаги девор панасига беркиниб, икки ўқ орасида ёвга бомба ирғитар эдилар. Лепёхин дарвозадан японларга пулемётдан ўқ сочарди. Бўйи пакана, елкаси кенг, сийрак соқолли бу одам бирдан улғайгандай, овози қаттиқ ва иродали бўлган, кулранг кўзлари жасур боқар эди. Унинг ҳамма буйруқлари дарҳол адо этиларди. Фейерверкернинг инжилпарастлигини масхара қилиб кулган матрослар ҳам унинг итоатидан чиқмас эдилар.

Қиш кuni оқшомга оған, аммо гарнизон ҳамон қаршилиқ кўрсатарди. Истеҳкомнинг олдида қалани қамал қилган армия штабининг бошлиғи генерал Идзитининг ўзи келди. У истеҳкомни топшириш тўғрисида музокара бошлаш учун парламентёр (вакил) юборди. Оқ байроқ кўтарган япон майори дарвоза ёнига келиб, баланд даражали офицерни чақиртирди.

— Ла'нати гилайга кўз-қулоқ бўлиб турларинг, яна маккорлик қилмасин. Ғиди-биди деса — урларинг! — деди Лепёхин, парламентёрнинг олди-га чиқиб кетаётиб...

— Менга офицер комендант керак, — деди япон.

— Комендант мен бўламан, бизда офицер йўқ, — жавоб қилди фейерверкер, салмоғдор қилиб.

— Агар ҳозир ўз ихтиёрингиз блан таслим бўлсангиз, — омон қолдирамиз, — деди япон.

— Узоқ кутишга тўғри келади, жаноби япон

олийлари, — деди-да Лепёхин, ичкарига қайтиб кириб кетди.

Японлар истеҳком ёнига яна бир неча рота келтириб, қийқириб, штурм бошлаб юбордилар. Озгина гарнизон борган сайин камайиб борарди. Туйнуклар ёнидаги солдатларнинг бири кетиб, бири келиб турарди. Енгил ярадор бўлганлар ўқ ва бомба узатиб турардилар. Икки марта ярадор бўлган Лепёхин то бомба тегиб бузиб юбормагунча ўқ узиб турди. Казарманинг ичи аччиқ тутунга тўлиб кетди. Ярадорлар минут сайин кўпайиб турарди. Улар казарманинг бутун қолган жойига ўтиб йиғилишди. Бомбачалар ҳам шу ерга йиғиб қўйилган эди.

Японлар ахир ичкари бостириб киришга муваффақ бўлдилар. Кеч қоронғисида найзабозлик бошланиб кетди. Учинчи марта ярадор бўлган Лепёхин бомбачалар ётган жойга зўрға етиб олди-да, душманга ҳамон ўқ отар эди.

Японлар бутун казармани босиб олиб, Лепёхинга қараб югурдилар. Фейерверкер гарнизон химоячиларига сўнгги марта қараб чиқди-да, ерда ётган бомбаларнинг бирини кучининг борича бир тепди. Бирдан ёниб кетган ҳайбатли аланга ўн-ўнбештача ярадор рус матросларини, найза ўқталиб турган японларни ёритиб юборди. Сўнгра ҳаммаёқни қопқора тутун босиб кетди. Истеҳком

харобалари остида гарнизон химоячилари ва штурмчи колонналар ҳалок бўлиб кетди.

Эртаси аёз ва совуқ бўлди. Борейко Залитер батареясининг блиндажидан чиқиб, муздек сувга ювина бошлади. Унинг соқоли ўсиб, ўзи ориқлаб кетган эди, аммо афти-ангори тузук, бақувват кўринарди.

— Бизникилар 3-нчи истеҳкомдан қайтишдими?—деб сўради деньшигидан.

— Йўқ! Ўқчилар, истеҳкомни япон портлатиб юборди, битта одам ҳам қолмай ҳалок бўлди дейишган эди.

Поручикнинг қовоғи солинди.

— Лепёхин ва унинг соқолдорлари увол кетди...

Аммо асир тушмаган бўлса мардона ўлипти-да,— деди у, ҳаёлчан.—Ёв олдига йиқилишдан кўра қўлда қуrol блан ўлган яхши. »

Ювиниб ва бир стакан чойни нари-бери ичиб, Борейко команда пунктига кетди.

Бинокльни энди кўзига қўйиб қараган эди, ажабланиб, қолди. Японлар бутун Хитой деворини эгаллаб, энди уни мудрофаага мослай бошлаган эдилар. Кеча кечқурун ўқчилар ўша деворда эдилар, тун осойишталикда ўтган бўлсада, Залитерга бир чақримча бери келиб қоптилар.

Вазиятни билиш ва нима учун ўқчилар яхши мустаҳкамланган позицияни ташлаб кетганларини билиш учун улар олдига борди.

— Генерал Фокнинг буйруғи, — жавоб берди шу участкага командир бўлган ўқчи прапоршик. — Эшитишимча, бугун кечаси шаҳар ёнига чекинар эмишимиз.

— Мен артиллериячиларим блан Залитердан ҳеч қаяққа силжимайман, — қовоғини солиб деди Борейко.

— Японларнинг чангалига тушасиз.

— Олдин замбаракларнинг оғзини шаҳарга қаратиб, Стессель ва Фокнинг штабини, уй-жойларини ўққа тутиб, осмонга учуриб юбораман, — деди Борейко, хаёл ичида.

Батареяда уни янги ҳужум хабар кутарди. Телефончи кечаси соат ўниккигача Б Литери батареясини ва Залитер тоғини бўшатиш ҳақида буйруқ келди деб айтди.

— Ким берди бу буйруқни?

— Фокнинг буйруғига биноан Горбатовскийнинг штаби.

— Мен бу буйруққа бўйсунмоқчи эмасман! Бу буйруқ ҳақида ўқчилар нима дейишади?

— Уларнинг офицери Стессельга шу ерда қоламиз деб рапорт юборинти деб эшитдим.

— Тентак одам! Бошлиқлар-ку Артурни япон-

ларга топширмоқчи бўлишиптия, наҳотки у рапортни инобатга олишади деб ўйласа? Ўқчилар кетмагунча мен ҳам кетмайман, — деди поручик.

Японлар, русларнинг орқага чекинишини кўриб, улар устига ҳамма батареяларидан ўқ ёғдира бошладилар. Ёмон, нари-бери қурилган окопларда ўқчилар кўп талафот бериб чекина бошладилар.

Японлар уларнинг кетидан тақиб эта бошлаган эдилар, қал'а батареяларининг даҳшатли ўтига дуч келиб, эски жойларига қайтдилар. Қал'а блан қамалчилар ўртасида артиллерия отишмаси бошланди.

Борейко кузатиш пунктида ўтириб, душман пийода аскарлари ва унинг батареяларини мунтазам ўққа тутдирарди. Японлар Залитер батареясини ишдан чиқаришга уринган эди, аммо бу қўллари-дан келмас эди.

Тушдан кейин отлиқ чопар Залитерни бўшатиб бериш ҳақида янги буйруқ келтирди.

Борейко бу буйруққа ҳам бўйсунишдан воз кечди. Аммо бир соат ҳам ўтмаган эдики, учинчи мудофаа линиясидаги батареялар Залитер батареясини орқа томондан ўққа тутиб қолди. Дастлабки снарядлардан тўпчилардан бирнеча киши ярадор бўлди. Борейко ўз одамларини беҳуда нобуд қилмаслик учун Залитер батареясини таш-

лашга мажбур бўлди. Тўпчиларини ёнига олди-да, Горбатовскийнинг штабига кетди.

— Батареяни портлатиш учун нима қилдингиз?— деб сўради генерал.

— Ҳамма тўплар ва блиндажлар портлатилди, ёниши мумкин бўлган ҳамма нарсаларга керосин сспилиб, ёндириб юборилди, олиб кетиладиган нарсалар олиб кетилди, — деди поручик.

— Қанча одамингиз бор?—сўради штаб бошлиғи Степанов. — Катта Бургут Уяси гарнизонига мадад бериш керак.

— Йигирматача бор. Ҳаммаси Залитер батареясининг тўпчилари.

— Дарҳол Катта Бургут Уясига жўнашингиз керак, қисмларимиз учинчи мудрофаа линиясида мустаҳкам туриб олгунча японларни тўхтатиб туришингиз керак, йўқса ёв шаҳарга бостириб кириб, Хитой урушида бўлгани каби, тинч аҳоли ва ярадорларни қириб юборади.

Ўн минутлардан кейин тоғлиларнинг қолган-қутганлари Катта Бургут Уяси томон кетар эдилар. Олдинда Борейко борар, энг кейинда Блохин борар эди. Гарчанд унинг ҳаммаёғи хилма-хил латталар блан боғланган бўлсада, серғайрат ва дадил эди.

Катта Бургут Уяси Эски шаҳар ва Шарқий фронтнинг орқа томони устидан ўстун турар эди.

Уя таслим бўлса японлар қал'а мудофаасининг калидини ўз қўлларига олган бўлардилар. Катта Бургут Уясидан ҳамма ерни ўққа тутиш мумкин эди. Уянинг таслим бўлиши бутун қал'анинг таслим бўлиши демакдир.

Тоғ чўққисига мустаҳкам истехкомлар қурилган, тоғнинг бир неча жойлари ўйилиб, ичига блиндаж қурилган эди, бу блиндажларни ҳеч қанақа снаряд тешиб ўтолмас эди.

Эллик саржинча баланд келадиган бу тоққа пиёда аскарлар чиқолмас эди, аммо унинг тагида ўқ тегмайдиган каттагина пана жой бор эди. Бу ерга, тоғнинг тагига кўп куч тўплаш мумкин эди.

Залитер ва бошқа батареяларнинг таслим бўлиши блан, Катта Бургут Уясига олиб келадиган ҳамма йўллар ёвнинг ўти остида қолган эди, шунинг учун тўпчилар, тоғ чўққисига олиб борадиган сўқмоқ йўлга зўрға етиб олдилар. Бу ерда улар тоғ коменданти капитан Голицинский ва денгизчилар командасининг бошлиғи лейтенант Тимировга учрадилар. Голицинский ярадор эди, ҳаммаёғи боғланган ҳолда блиндажда ётар эди. Зангила касалига мубтало бўлган лейтенант зўрға оёқда турар эди.

— Комендант вазифасини ўз устингизга олишингизни сўрайман, — деди капитан Борейкога — мен ҳам, лейтенант ҳам ҳолдан ҳолдик.

— Бош устига!—деди Борейко.—Имкон бўлиши бланоқ Бургут Уясидан кетиб, тиббий пунктга боришингизни таклиф қиламан.

Кейин Борейко истехкомни айланиб чиқди. Тоғли ўқчилар келмасдан олдин истехком гарнизони йигирматача ўқчи ва денгизчидан ошмас эди. Уяда «максим» деган учта пулемёт, бирнеча шметилло пулемётлари бор эди. Ундан ташқари, думолоқ миналар ва бомбачалар бор эди.

— Блохин, бир ўйлаб кўр, мана бу совғаларни бошлаб пастга ташлайлик, — деб буюрди Борейко. — Мен шметилло пулемётлари блан шуғулланаман, қанча овқат ва сув борлигини ҳам билайчи.

Бургут Уясидан япон позициялари, Артур гавани ва эски шаҳар бемалол кўриниб турар эди.

Японлар тоғ чўққисида ҳаракат бошланганини сезиб, мунтазам равишда ўт очдилар. Гарнизон тор ва чуқур хандақларга беркиниб олди, талафоти йўқ эди. Ярим соатча ўтга тутгандан кейин ёвнийг аскарлари штурмга ўтиб, Бургут Уяси тоғи тагигача етиб олдилар.

Борейко ихота устидан мўралаб қараб, японларнинг тошдан-тошга чирмашиб чиқаётганларини кўриб қолди.

— Устига думолоқ миналарни ташланглар,— деб буюрди-да, японлар устига бир шода бомба ташлади. Шунинг кетидан эшитилган дод-войлар

бомбаларнинг мўлжалга бориб текканини билдирди.

Блохин ўқчи ва денгизчиларнинг ёрдами билан ичига пироксилдин солинган ўн пудли шарни ихота устига олиб чиқди.

— Тайёр! — деб бақирди Блохин ва пликка ўт кўйди.

— Қулат!—деб буюрди Борейко ва минани ўзи ҳам қулата бошлади. Шар пастга қараб думалаб кетди. Ерга етиб бормасданоқ гумбирлаб ёрилди-да, ҳаммаёқни яксон қилиб юборди. Японларнинг тирик қолгани ўз окопларига қочиб кетди.

Бургут Уяси яна тўпга тутила бошлади, унинг чўққиси тутун ва чанг ичига кўмилиб кетди.

— Кечасигача туриб бераоламизми? — деб сўради поручик, Блохиндан.

— Тоғлиларни японлар енгаолмайди, — деди Блохин, қат'ий, — туриб берамиз, қоронғи тушиши билан шаҳарга кетамиз.

Бир оздан кейин японлар артиллерия ўтини пана қилиб, яна тоғ тагига етиб, мустаҳкам ўрнашиб олдилар. Бомбалар ҳам, миналар ҳам уларга тегмас эдилар.

Шимол томондан шамол эсарди. Блохин бундан фойдаланмоқчи бўлди. Блиндажлардан латта-путталарни тўплаб келди-да, уларга тош боғлаб, керосинга ботириб, ёндириб пастга ташлади. Бутун

атрофни аччиқ ва сассиқ ҳид босиб кетди. Японлар унга чидаб туролмай, пана жойларини ташлаб чиқа бошладилар, руслар уларни ўққа тутиб бердилар.

— Ла'нати ғилайни қувиб чиқардик-а! — хурсанд бўлишарди солдатлар.

Аммо яна замбаракларнинг ўт очиши Бургут Уясининг гарнизонини блиндажларга кириб беркинишга мажбур этди. Ярадорларнинг сони тобора ошиб борарди. Уларни зўрға боғлаб улғирардилар. Борейко ҳамма ярадорларга тоғдан кетишга буюрди.

— Яраларингни боғлашга вақтимиз йўқ, — деди у қат'ий.

Бирнеча солдат ва матрослар кетишди. Аммо ҳамма тоғлиқлар охиригача командирларидан ажралмасликка қарор қилдилар.

— Тоғда ҳам, Залитерда ҳам бирга бўлдик, ўлсак бирга ўламиз, — деди Блохин, ҳамманинг тилидан.

Соат иккиларга яқин японлар яна Бургут Уясига ҳамла бошладилар. Улар Уянинг ҳамма атрофини ўраб олдилар-да, ёнбағирлардан чирмашиб чиқа бошладилар. Ба'зилар чўққига чиқиб олган ҳам эди. Аммо уларни пастга итариб юбордилар.

Шгаб блан алоқаси узилган Борейко ўз вазиятини фақат сигнал бериш йўли блан билдира олар

ва мадат сўрай олар эди. Аммо Горбатовский ломим демас эди. Фокнинг буйруғига кўра, Бургут Уяси таслим бўлиши, гарнизони эса, ҳалок бўлиши керак эди.

Кечга томон туман тушди. Эски шаҳар ғира-шира кўринарди. Шу орада сув ҳам тугади. Ярадорлар сувсирар ва блиндажларда югуриб юрар эдилар. Бомба ва милтиқ ўқлари ҳам тамом бўлиб қолган эди.

— Жаноби олийлари, рухсат этинг, японни найза блан қувиб, ярадорларни олиб чиқайлик, — деди Блохин Борейкога.

Поручик атрофга кўз ташлади. Бутун қолган солдатлар йигирматача эди. Ярадорлар ҳам шунча эди. Улардан бештаси огир ярадор эди.

— Майли, — деди Борейко ғамгинлик блан. — Менга икки киши қолдирсанг бўлади, сенларни пана қилиб турамиз.

— Рухсат этинг, жаноби олийлари, мен қолай, — деди Блохин.

Борейко уни ва яна икки кишини олиб қолди.

— Яхши билинглар, бу ердан тирик қайтишимиз маҳол, — деди Борейко.

— Бизлар тоғлилардан бўламиз, жаноби олийлари, — деди Блохин.

Борейко милтиқ ушлашга қодир бўлган ҳамма одамларни тўплади-да, японлар устига тепадан хужум қилишга буюрди. Бу шу қадар кутилмаган эдики, японлар тум-тарақай бўлиб қочиб қолди. Деярлик ҳамма солдатлар Бургут Уясини қуршаб олган ёвни ёриб ўтдилар.

— Ўтишди, — деди Борейко, — қани, йигитлар, энди бўш келмайсанлар! Японлар ҳозир бизга бостириб келади.

У янглишмаган эди. Японлар Уя бўшади деб ўйлаб, унинг чўққисига тирмашиб чиқа бошладилар. Аммо Борейко, Блохин ва икки матрос уларнинг устига бомба ташлай бошладилар.

Японлар қанча «банзай» деб бақирса ҳам яна чекинишга мажбур бўлди.

Атака қайтарилгандан кейин, Борейко чарчаган товуш блан:

— Қанча бомба қолди? — деб сўради.

— Ўнта, жаноби олийлари. Тўққизтаси японларга, биттаси ўзимизга.

— Униси ҳам японларга. Қўлимизда найзали милтиқлар ҳам бор.

— Банзай! — деган овозлар эшитилди пастдан.

Уч киши олдинги иҳотага ташланди. Улар энди қиррага чиққан эди, бирдан миғналар гумбирлаб портлаб, тоғ-тошлар, ходалар осмонга учиб кетди...

Беш минутдан кейин Бургут Уяси устига япон байроғи тикилди.

Ўнбир ойлик мудофаадан кейин Порт-Артур тасдим бўлди...

Маньчжурия тоғларида жанглар тугади. Артурнинг қўлдан берилиши, Мукден ёнида рус қўшинларининг тор-мор этилиши, Цусимада рус эскадрасининг ҳалок бўлиши, мамлакат ичкарасида революцион ҳаракатнинг зўрайиб бориши подшоҳ ҳукуматини ярашиш тўғрисида музокара бошлашга мажбур этди. Япон ҳукумати бунга жон деб кўнди, чунки бу пайтда Япония ва япон армиясининг аҳволи ниҳоятда танг эди. Мамлакатнинг экономикасига тубдан путур етган, одамлари ва бойлиги тобора камайиб бормоқда эди. Японлар денгизда тўла ҳукмрон бўлган эдилар, қуруқликда яна илгари силжишнинг айтадиган фойдаси йўқ, фақат масофани узайтирар эди халос. Шу сабабдан денгиз ва қуруқликдаги қўшин қўмондонлиги қимматга тушган ютуқларнинг кўлдан кетиб қолишидан қўрқиб, яраш бўлсин деб талаб этди. 1905 йилнинг 16 августидея Портсмутда битим имзоланди,

бу битимга кўра Русия жанубий Маньчжурия блан Квантун ярим оролини японияга берадиган бўлди.

Рус жамоатчилиги Порт-Артурни қўлдан берган ва Цусима ҳалокатига йўл қўйганларни чор ҳукуматидан жазолашни талаб этди. Урушда енгилиб шармандаси чиққан ва революция бўлишидан қўрққан чор ҳукумати бунга ён беришга мажбур бўлди. 1906 йилнинг февралида Артурни ёвга бериш иши юзасидан тергов бошланди. Икки йилгача материал тўпланди, қанча-қанча қоғоз ёзилди, ахир 1907 йилнинг ноябрида Стессель, Рейс, Фок ва Смирновларнинг суди бошланди.

Суд мағлубиятнинг чин айбдори бўлмиш чор ҳукумати фош қилишни истамас эди. Шундэй бўлсада, Стессельнинг устига айбни қўйиб, таслим бўлишга ҳали вақт бор эди деб, таслимни қоралади. Стессель ўлим жазосига ҳукм қилинди, Фок, Рейс ва Смирновлар оқланди. Айни замонда суд «денгиз ва қуруқлик томондан қамал қилинган Порт-Артур қал'аси Стессельнинг раҳбарлиги остида урушлар тарихида мисли кўрилмаган даражада мудофаа этилгани ва унинг мудофаачилари бутун дунёни ҳайратда қолдирганларини» назарга олиб, Стессельни афв этишни подшоҳ ҳукуматидан сўради.

Подшоҳ Стессельнинг ўлим жазосидан кечиб, ўн йил қамоққа ҳукм қилди. Бир ярим йилдан ке-

йин Стессель «соғлиғи ёмон бўлгани учун» озол қилинди.

Қал'а қамали 332 кун давом этди. Шу даврда японлар 112 минг одам йўқотди. Руслар эса, фақат 26 минг киши йўқотди. Ҳатто қуроли ожиз, мукаммал бўлмаган, хоин комендант қўли остидаги қал'а рус солдати ва офицерининг улуғ ишларга қобил эканлигини кўрсатди.

ИЗОҲЛАР

Брусвер — ихота, хандақ тепаси.

Гаоляк — Манжур тариги. Молга едирилади.

Горжа — фортининг орқа томони.

Каземат — қал'а ичида тўп-замбарак ўқидан сақлайдиган махсус пана жой.

Капонир — подшо армиясида тўпчи солдат; ҳозирги пиеда аскарга баравар.

Канонир — бетондан қурилган истеҳком, фақат бир томонга қаратиб ўт оча олади.

Колбаса — кечаси осмонга учирганда, ёниб атрофни бир-мунча вақт ёритиб турадиган мушак.

Контрэскарп — форт зовурининг ташқи девори; ички девори эскарп дейилади.

Лафет — тўп жойлашган жой, тўп қўндоғи.

Минёр — мина қўйиб портлатучи солдат.

Потерна — ер остидан қазилиб, бетон билан қопланган йўл.

Редут — тўрт ёки кўп бурчакли мустаҳкам.

Рикша — Хитой ва Манжурияда икки гилдиракли арава тортучи одам.

Трешчётка — тартарак

Фейерверкер — артиллерияда кичик командир.

Фельдфебель — кичик командир, ҳозирги старшина билан баравар.

Форт — ҳамма атрофни ўралган ва мустаҳкам қилиб қурилган истеҳком.

Шанц — ер қазинида ишлатиладиган асбоблар.

Шимоза — япон ўқи.

Шрапнель — майда ўқлар сочадиган артиллерия снаряди.

На узбекском языке

А. СТЕПАНОВ

ПОРТ-АРТУР

ОТРЫВКИ

Объединенное издательство
"Кзыл Узбекистан" и "Правда Востока"
Ташкент—1949.

Редактор: У. Мухамедов
Таржимон: О. Раҳимий

Техред. П. Иессельберг

Р. 01687 Нашр. № 1512 Тиражи 50.000 (1-зав. 25.000) Қороз
формати 70×108/32 Ҳажми 4 Печ. л. Заказ № 79. Баҳоси 2 сўм.

Бирлашган нашриёт босмахонасида босилди
Тошкент — 1949.